

Naše společnost

časopis Centra pro výzkum veřejného mínění
Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i.

ročník 9 (2011), číslo 1

Petr Wawrosz, Herbert Heissler:

**Investice do lidského kapitálu
jako předpoklad úspěšnosti investic
do sociálního kapitálu**

Ivan Vodochodský:

**Utváření obrazu sociální struktury
současné české společnosti
ve skupinových rozhovorech
s „dělníky“ a „profesionály“**

Stanislav Hampl, Jiří Vinopal, Jiří Šubrt:

**Reflexe novodobých českých dějin,
sametové revoluce a současného vývoje
v názorech veřejnosti**

Luboš Smrčka:

**Umíráme. Avšak dříve, než vymřeme,
vykopeme si hrob**

[statí]

_____ Investice do lidského kapitálu jako předpoklad úspěšnosti investic do sociálního kapitálu Petr Wawrosz, Herbert Heissler	3
_____ Utváření obrazu sociální struktury současné české společnosti ve skupinových rozhovorech s „dělníky“ a „profesionály“ Ivan Vodochodský	13
_____ Reflexe novodobých českých dějin, sametové revoluce a současného vývoje v názorech veřejnosti Stanislav Hampl, Jiří Vinopal, Jiří Šubrt	19

[esej]

_____ Umíráme. Avšak dříve, než vymřeme, vykopeme si hrob Luboš Smrčka	31
--	----

Řídící výbor Masarykovy české sociologické společnosti

vypisuje druhý ročník studentské soutěže o nejlepší odbornou sociologickou stať vydanou v časopise s recenzním řízením v oboru sociologie v roce 2011.

Podmínky účasti:

- 1) autorem statí je student/ka (nebo skupina studentů) buď doktorandského nebo pregraduálního studia veřejné nebo soukromé vysoké školy, který je státním příslušníkem ČR, může se jednat i o českého studenta vysoké školy v zahraničí;
- 2) článek byl vydán v časopise s recenzním řízením v rubrice časopisu, která je anonymně recenzovaná dvěma nezávislými recenzenty, s vřočením roku 2011 a výtisk článku spolu s titulní stránkou daného časopisu byl fyzicky předložen sekretariátu MČSS nejpozději do 31. 12. 2011;
- 3) autor/autoři článku mohou stať do soutěže přihlásit buď sami, anebo může stať přihlásit do soutěže kterýkoli člen Řídícího výboru MČSS na základě své iniciativy nebo na základě doporučení učitele, studenta nebo člena MČSS;
- 4) jazykem zveřejnění může být čeština, slovenština, angličtina, němčina, francouzština, španělština, ruština, polština (v případě jiných jazyků výbor rozhodne na základě svých možností zhodnotit danou publikaci);
- 5) téma článku musí být sociologické, v případě, že článek vyjde v časopise, jehož redakční rada má převahu sociologů, nebude posuzován obsah, jinak rozhodne komise;
- 6) žádný z autorů hodnocené statí nesmí mít k datu přijetí článku redakcí titul PhD. nebo jiný odpovídající titul a nesmí být starší 35 let, všichni autoři musí být alespoň po část roku 2011 imatrikulovanými studenty a předložit o tom na vyžádání doklad sekretariátu MČSS;
- 7) Článek musí být vydán a přihlášen do soutěže nejpozději do 20. prosince 2011;
- 8) O vítězi soutěže, případně o pořadí přihlášených článků rozhodne komise složená ze tří členů Předsednictva řídícího výboru MČSS určená na podzimní schůzi Řídícího výboru, a to nejpozději do konce února 2012. Plénum členů MČSS bude o výsledku informováno ve Zpravodaji MČSS. Cena bude slavnostně předána na některé z konferencí MČSS v prvním pololetí následujícího roku, na niž bude výherce/budou výherci zdarma pozván/ni;
- 9) První cena (pokud bude udělena) činí 10 tis. Kč, případně udělená druhá a třetí cena budou 5 tis. Kč a 3 tis. Kč.

V případě, že se do soutěže sejde větší počet dostatečně kvalitních článků, Řídící výbor MČSS bude odměňovat až 3 články, udělí tedy 1., 2. i 3. cenu. V případě menšího počtu přihlášených statí bude udělena jen jedna cena (podle kvality článku). Řídící výbor MČSS si vyhrazuje cenu neudělit v případě, že se nesejde dostatečný počet přihlášených statí.

Investice do lidského kapitálu jako předpoklad úspěšnosti investic do sociálního kapitálu¹

Petr Wawrosz, Herbert Heissler

Investments in Human Capital as Condition of Success Investments in Social Capital

Abstract: The article deals with relationships between human capital and social capital. Often is mentioned that presence of social capital is key condition of success investment in human capital. The article presents opposite view – investments in human capital are necessary condition investments in social capital (at least in individual social capital). The three main form of social capital (bonding, bridging and linking social capital) are described at it is shown when generating each form can generate individuals profit and utility – in each case individuals must also invest in their human capital. Investments in human capital can also respond to the situation when investments in social capital become obsolete or devalue.

Keywords: human capital, social capital, investment opportunities, parallel games.

Úvod

Ačkoliv pojem sociální kapitál (dále SC) není v teoretické literatuře jednoznačně definován², v posledních letech můžeme v rámci odborné literatury zaznamenat známky vznikajícího konsensu [Côté 2001; Schuller 2001; Hooghe a Stolle 2003; World Bank 2004; van Oorschot, Arts, Gelissen 2006; Patulny, Svendsen 2007; Field 2008], který naznačuje přijímanou definici sociálního kapitálu zahrnujícího sociální síť, důvěru a občanské normy a hodnoty. Tento koncept sociálního kapitálu bude uplatněn i v následujícím textu. Jedná se stále o poměrně širokou a nejednoznačnou definici, jednou z jejích nevýhod je praktická nemožnost exaktního měření SC. Nicméně s podobnou nejednoznačností se lze setkat i u dalších pojmů v oblasti společenských věd, přičemž tyto pojmy právě proto, že společenská realita se neustále mění a vyvíjí, nemohou mít ustálený obsah [Anzebacher 2004]. Svým způsobem lze pojem sociální kapitál chápat jako metaforu, která poukazuje na podobnost v oblasti sítí, důvěry, občanských norem a hodnot s fyzickým kapitálem (kapitálovými statky). K tomu, abychom mohli hovořit o podobnosti, tak by SC měl splňovat alespoň některé charakteristiky kapitálových statků - Arrow [1999], k těmto charakteristikám řadí zejména trvání v čase, uvážlivá oběť v současnosti za účelem budoucích zisků (tj. zdroje nejsou použity na aktuální spotřebu) a převoditelnost daného kapitálu. Jako poněkud diskutabilní se zde jeví pouze Arrowův požadavek převoditelnosti – SC se obtížně převádí na jiné subjekty, respektive při převodu SC nemusí docházet k tomu, že jeden subjekt o SC přichází a druhý tentýž SC začne využívat. S podobnými problémy při převoditelnosti se ovšem potýká i lidský kapitál³, přičemž teorie obvykle nezpochybňuje, že lidský kapitál (dále HC)⁴ je kapitálem, tj. že lidé v přítomnosti obětují čas a další vzácné zdroje, aby získali znalosti, dovednosti apod. (tedy kapitál) za účelem zvýšení svého budoucího příjmu či užitku.

Jak upozorňují nejrůznější publikace [např. Šafr a Sedláčková 2007; Ostrom 2009], zde zmíněné pojetí SC lze rozdělit na strukturální (které zahrnuje síť) a subjektivní, respektive vztahové (které se týká důvěry, občanských norem a hodnot).

V literatuře se v této souvislosti relativně často objevuje termín investování do SC [např. Glaeser, Laibson a Sacerdote 2002; Adler a Kwon 2002; Stevenson a Radin 2009], který vyjadřuje právě skutečnost, že jednotlivé osoby musí vynaložit čas a další vzácné zdroje, aby došlo ke vzniku SC (tj. aby ve společnosti vznikly nejrůznější sítě např. v podobě občanských sdružení, aby si lidé vzájemně důvěřovali, respektive aby se v dané společnosti rozšířily občanské normy a hodnoty) a aby tímto kapitálem jednotlivé osoby byly schopny disponovat. Má rovněž smysl upozornit i na rozlišování pojmů sociální kapitál a sociální potenciál [např. Zich 2010a]. Toto rozdělení umožňuje dle dané publikace rozlišit schopnosti jednotlivce nebo nějakého sociálního celku, které jsou k dispozici (sociální potenciál), od toho, co tento subjekt v daném čase skutečně dělá, jaké aktivity realizuje, do čeho investuje (kapitál), co od toho očekává a co to jednotlivci nebo sociálnímu celku skutečně přináší. Dle našeho názoru rozlišování sociální potenciál kontra sociální kapitál upozorňuje právě na skutečnost, že jedinci nebo sociální celky musí mít zdroje (v pojetí Zich 2010a potenciál) a z těchto zdrojů vytvářejí sociální kapitál, přičemž daný proces lze v souladu s ekonomickou teorií [viz např. Heissler, Valenčík a Wawrosz 2010a; Heissler, Valenčík a Wawrosz 2010b] nazvat investováním do SC – zdroje jsou použity na vytvoření něčeho trvalého, co slouží ke zvyšování příjmu nebo užitku jedince nebo sociální skupiny⁵.

Cílem tohoto textu je ukázat na limity investování do SC, zdůraznit význam investic do HC jako nutné podmínky vzniku sociálního kapitálu, podtrhnout fakt, že SC je kontextový faktor, tj. že, aby se SC v určité společnosti rozšířil, je třeba splnění řady podmínek, přičemž tvorba SC není rychlá, ale naopak obvykle trvá řadu let [např. Allan, Ozga a Smith 2009]. Text metodologicky obecně vychází z metodologického institucionalismu (alternativně se používá pojem individuální institucionalismus), který lze definovat [viz např. Klusoň 2004; Mičoch 2005] jako myšlenkový směr, který sice vychází z metodologického individualismu, tedy z přesvědčení, že vždy jednají konkrétní lidé a nikoliv kolektivní entity, zdůrazňuje však, že vysvětlení, proč lidé jednají určitým způsobem, tedy vysvětlení konkrétních forem jednání, ale i účelů

jednání, je nutno hledat nejen v psychologii člověka (v jeho přirozenosti), ale i v sociálním a institucionálním prostředí. Oproti metodologickému individualismu tedy metodologický institucionalismus akcentuje zpětnou vazbu prostředí na jednání daných lidí. Sociální a institucionální prostředí je samozřejmě lidským produktem, přičemž má mnohdy charakter nezamýšleného lidského produktu, kdy vzniklo jako nezamýšlený důsledek chování neurčitého počtu subjektů [viz Hayek 1994], na člověka však významným způsobem působí. Sociální a institucionální prostředí tedy lze charakterizovat jako dynamický, zpětnovazební systém⁶. Z pohledu metodologického institucionalismu je SC dílem jednotlivých lidí, kteří vytvářejí své vlastní sítě, zapojují se do činnosti existujících sítí, v těchto sítích získávají důvěru i občanské normy a hodnoty. Z tohoto pohledu lze hovořit o SC na individuální úrovni. Na druhou stranu tento SC na individuální úrovni přispívá ke vzniku SC na kolektivní úrovni, který se zejména projevuje, že v rámci daného systému se rozšíří všeobecná důvěra, důvěra v politické organizace, že tyto organizace budou dodržovat zásady nestrannosti a férovosti, že většina občanů bude zastávat občanské normy a hodnoty, že díky existujícím sítím na individuální úrovni je možné prosazení kolektivních akcí a dalších aktivit na kolektivní úrovni [Ahn a Ostrom 2008]. SC na této kolektivní úrovni má do určité míry charakter veřejného statku, z něhož může těžit většina členů dané společnosti⁷. SC na kolektivní úrovni potom působí zpětně na SC individuální úrovni – ovlivňuje vazby a sítě jednotlivých osob, jak příliš nákladné je pro ně investovat do jejich vlastní důvěry, apod. Ještě jednou zdůrazněme, že v tomto odstavci popsané vazby mohou, ale nemusí fungovat, že záleží na kontextu dalších faktorů, zda prostřednictvím investic do individuálního SC vznikne SC na kolektivní úrovni a do jaké míry tento kolektivní SC ovlivní SC jednotlivých osob (viz rovněž i dále). Nicméně, je třeba zdůraznit, že SC je produktem lidského jednání. Jak by se mohlo zdát, že se jedná o triviální tvrzení, domníváme se, že tomu tak není – aby člověk mohl jednat a něco vytvářet (v našem případě SC), musí disponovat příslušnými schopnostmi. Tvorba sítí, vytváření důvěry, norem a hodnot je (jak je výše uvedeno) dlouhodobý proces, kdy jednající musí zvažovat, jaké důsledky budou mít jejich jednání nejen v přítomnosti a bezprostřední budoucnosti ale i ve vzdálené budoucnosti. Z toho plyne, že ke vzniku SC jsou nutné specifické schopnosti. Nepochybně existují osoby, které mají tyto schopnosti vrozeny⁸, nicméně většina osob, musí tyto schopnosti rozvíjet, čili musí investovat do svého HC za účelem rozvoje SC.

Problémy investic do sociálního kapitálu

Některé (zejména dřívější⁹) publikace věnují se SC [např. Billet a Cambré 1996; Moyser a Parry 1997] poněkud naivně předpokládají, že ke vzniku SC stačí, aby ve společnosti působila řada občanských sdružení, respektive podobných dobrovolných asociací, které napomáhají rozvoji kontaktů mezi různorodými subjekty, přičemž prostřednictvím těchto kontaktů vzniká a rozvíjí se důvěra mezi takto spojenými osobami a rovněž dochází k rozvoji občanských postupů a hodnot. Pouze existence dobrovolných asociací však nezaručí vznik SC¹⁰. Investice do SC jsou spojeny s řadou rizik, pokud jednotlivci upřednostňují investice do SC, aniž by zároveň investovali do

svého HC, mohou vzniknout ve společnosti nežádoucí struktury, respektive rozvoj SC může být podrýván řadou faktorů typu nízkým vzděláním, vysokou nezaměstnaností, nevhodnou urbanistickou strukturou, apod. Pokud však jedinci investují do svého HC, tak mj. získávají schopnosti a dovednosti, aby mohli vytvářet vzájemně prospěšné sítě, aby mohli disponovat důvěrou a aby se v dané společnosti rozšířily normy reciprocity. Investice do HC rovněž vedou k tomu, že jedinci zaujímají v jednotlivých sítích více rovnoprávné postavení a že se snižuje příjmová a další nerovnost mezi jednotlivými členy společnosti. Jak zdůrazňuje řada publikací [např. Rothstein 2002; Uslaner 2003], nižší příjmová nerovnost generuje SC na kolektivní úrovni, tedy na úrovni celé společnosti. UVědomujeme si přitom, že samotné investice do HC nejsou jediným předpokladem úspěšnosti investic do SC. Další faktory – např. kvalita institucionálního prostředí, jsou zmíněny dále v textu.

Problematickostí investic do SC z pohledu jedince plyne ze skutečnosti (která byla výše zmíněna), že SC existuje jak na individuální, tak na kolektivní úrovni (formě). Základním rozlišovacím kritériem je otázka, přináší-li sociální kapitál zisk jednotlivci, uzavřené skupině (rodině, komunitě) či celé společnosti, tedy představuje-li sociální kapitál soukromý či veřejný statek [Grootaert, Narayan, Nyhan Jones, Woolcock 2004]. Individuální forma přináší zisk jednotlivci, uzavřené skupině (rodině, komunitě), kolektivní forma potom společností jako celku [Šafr a Sedláčková 2007]. Jak v této souvislosti upozorňuje Pileček [2010] Bourdieuovo pojetí [např. Bourdieu 1986; Bourdieu a Wacquant 1992] více zdůrazňuje individuální složku, tj. síť kontaktů, které může člověk (jako jednotlivce) využít ke svému hmotnému nebo nehmotnému prospěchu a který je realizován prostřednictvím interakcí mezi lidmi, zatímco Colemanovo a Putnamovo pojetí SC více zdůrazňuje kolektivní úroveň – v případě Colemana [např. Coleman 1988; Coleman 1994] je zdůrazněno, že sociální kapitál má v daleko větší míře povahu veřejného statku, Putnam potom jednoznačně na SC nahlíží jako na atribut společnosti [viz např. Putnam 1993; Putnam 2000]. Pro naše účely je důležité, že jedinci mohou relativně snadno investovat do své individuální úrovně – mohou vytvářet své vlastní sítě, v nich nabývat důvěry a přispívat k tvorbě hodnot, které v dané síti platí. Individuální forma SC se velmi blíží konceptu lidského kapitálu, ve smyslu aktivace či mobilizace sociální sítě, čili investice do SC se činí za účelem zisku, respektive užitku [např. Matějů 1993; Lin 2000]. To zda bude tato investice úspěšná, ale rovněž závisí na tom, zda je v dané společnosti v dostatečné podobě zastoupen SC na kolektivní úrovni – pokud např. v určité společnosti bude na kolektivní úrovni panovat nízká důvěra, respektive převládat normy preferující klientelismus, korupci apod., potom může být snaha jedince investujícího do „svého“ sociálního kapitálu podminována. Tím nechceme říci, že jsou tyto investice do individuálního SC zcela zbytečné nebo nemožné, pouze je třeba zdůraznit, že z pohledu jedince samotné vytváření „jeho“ sítí (tj. sítí, ve kterých je zastoupen/členem) a budování důvěry a norem v daných sítích nemusí být dostatečné, respektive že k tomu, aby investice do SC přinesly svůj užitek, je potřeba řady kroků, které přispějí ke vzniku SC jak na individuální, tak kolektivní úrovni.

Na obecnější úrovni lze konstatovat, že pokud na SC budeme pohlížet především jako na soukromé (privátní) blaho (tj. víceméně v pojetí P. Bourdieu), tj. jako na souhrn (síť) kon-

taktů (vztahů), které člověk má a může je (jako jednotlivce) využít ke svému prospěchu, mohou nám unikat celospolečenské důsledky tohoto vytváření – např. skutečnost, že na individuální úrovni se jedná především o hierarchické sítě, kdy pouze určité subjekty mají do dané sítě přístup a ostatním je v tomto přístupu bráněno. Důsledkem je, že SC v podobě soukromého blaha (SC jednotlivých osob) může podřývat rozvoj kolektivního SC, který má charakter veřejného blaha – důvěry na úrovni celé společnosti, důvěry v politické instituce, skutečnosti, že v dané společnosti existují občanské hodnoty a postoje, apod. Tento závěr potvrzují i nejrůznější průzkumy [např. Rothstein a Stolle 2003], které ukazují, že pokud je ve veřejné sféře ve větší míře zastoupeno selektivní rozhodování v určitých oblastech (např., že určité skupiny obyvatelstva mají přístup ke speciálním zdravotním systémům, systémům sociálního zabezpečení, respektive druhům zdravotního či sociálního pojištění), potom v regionech, kde dochází k této diferenciaci, klesá všeobecná důvěra¹¹ i důvěra v politické instituce (typu parlament, vláda apod.). Daná skutečnost ovšem obvykle negativně působí na hospodářský růst a prosperitu daného území – jak uvádí např. Ostrom [2001], má-li společnost prosperovat, musí lidé disponovat nejen fyzickým kapitálem a HC ale i SC na kolektivní úrovni.

Publikace věnující se problematice SC si jsou daných nebezpečí vědomy – svědčí o tom i časté dělení forem SC na bonding a bridging SC. Bonding (neboli svazující SC) představuje úzké kontakty mezi lidmi a lze ho popsat jako silná pouta např. mezi rodinnými přáteli nebo mezi členy stejné etnické komunity, respektive mezi osobami s homogenním statutem [Šafr a Sedláčková 2007]. Tento typ kapitálu má nepochybně pozitivní funkce – udržuje homogenitu, upevňuje vylučující identitu, slouží k vytváření specifické reciprocitu, vnitřní skupinové loajality a mobilizuje solidaritu. Pokud ovšem v nějaké společnosti bonding SC převládá, může to napomáhat rozšiřování nerovnosti ve společnosti, majetkovým diferenciacím. Bonding vazby mohou snižovat schopnost společnosti ke společným akcím, bránit, aby se častěji střetávali lidé z odlišných skupin, apod. Ve svých důsledcích mohou vést až k uplatňování selektivního přístupu, kdy jsou preferováni určití jedinci a skupiny, či kdy dochází k opouštění principu nestrannosti při rozhodování ve veřejné sféře. Praktickým projevem je vznik oligopolních struktur, kdy někteří členové dané společnosti nemají do daných struktur přístup, což jim znemožňuje zvýšit jejich produktivitu. Ekonomickým důsledkem jsou vyšší náklady a nižší produkce. Teorie [Heissler, Valenčík, Wawrosz 2010b] zde rovněž hovoří o investování do pozice, kdy bonding sítě vznikají za účelem ochrany pozic jejich členů.

Proto je často [např. Field 2008] zdůrazňován význam druhé formy – tzv. bridging (přemostujícího SC), který zahrnuje spíše vzdálenější kontakty charakteristické slabými vazbami, mající schopnost překračovat společenské hranice (např. vztahy mezi obchodními partnery, známými a přáteli našich přátel, nebo přáteli pocházejícími z odlišných etnických skupin). Jak uvádí Putnam [2000] bridging SC spojuje lidi napříč sociálními rozdílnostmi, napomáhá rozšiřování informací a vytváří širší identity a reciprocitu, přispívá tedy k celospolečenské kohezi. Významu slabých vazeb pro společnost, pro soudržnost sousedské komunity a schopnost společného jednání si byl vědom již Granovetter [1973]. V rámci objektivitu je ovšem nutno zmínit, že ani zde nejsou názory zcela jednotné.

Např. Portes a Landolt [1996] upozorňují na nebezpečí přehnaného nadšení z pozitivních účinků tzv. přemostujícího sociálního kapitálu pro soudržnost celé společnosti a ukazují, že participativní sítě v praxi často zahrnují stejně jen ty občany, kteří patří k určité společenské vrstvě.

Na teoretické úrovni je potom možno vyjádřit pochybnost, zda tato dvě rozdílná pojetí SC (tj. individuální kapitál jako obecné blaho a kolektivní kapitál jako veřejné blaho) jsou vůbec spojitelná, zda nevyjadřují rozdílné sociální jevy. Souhlasíme zde však s názorem uvedeným v Zich [2010b s. 33]: „Oba typy sociálních kapitálů nestojí zásadně proti sobě. Jde o komplementární vztah, v němž kolektivní kapitál vyjadřuje spíše hodnotu (úroveň) společenského prostředí zatímco individuální kapitál znamená pozici jednotlivce v rámci tohoto kolektivního kapitálu, jeho možnosti a podíl na tvorbě a fungování kolektivního sociálního kapitálu.“ Jinak řečeno, nutnou, nikoliv však postačující podmínkou vzniku kolektivního SC je skutečnost, že jednotlivé osoby budují svůj individuální SC. Nicméně z uvedené formulace plyne, že samotná tvorba individuálního SC není dostatečnou zárukou vzniku kolektivního SC. Jak se konstatuje v Hoodge a Stolle [2003], Castiglione, Detha a Wolleb [2009], věda doposud nepředložila ucelenou teorii, jak může SC vzniknout na kolektivní úrovni. Svým způsobem je nenalezení této teorie logické – pokud SC obecně zahrnuje více aspektů, logicky bude k tvorbě jednotlivých aspektů SC přispívat řada faktorů, které budou odlišné a jen velmi obtížně je lze vměstnat v jednu teorii. Nicméně publikace zabývající se SC na kolektivní úrovni [např. Uslaner 2003] obvykle dospívají k závěru, že vyšší míra SC panuje ve společnostech s vyšší vzdělanostní strukturou a s nižší příjmovou nerovností. Oba tyto faktory jsou podmíněny investicemi do HC, přičemž významnou roli při rozšíření SC na kolektivní normy může sehrát stát, respektive formální a neformální instituce¹², které v dané společnosti panují a které stát ctí. Uvedme zde, že autoři věnující se institucionální ekonomii [např. Ahn a Ostrom 2008; Ostrom 2009] mezi formami SC uvádějí právě instituce a to nikoliv v obvyklém smyslu občanských hodnot a postojů, ale právě v širším smyslu, tj. formálních a neformálních pravidel ovlivňujících jednání jednotlivých osob. V institucionální ekonomii jsou instituce často [např. Voigt 2008] přirovnávány k pravidlům hry. Je zde ale otázkou, jak tato pravidla hry vznikají – nutně se musí jednat o produkt či důsledek (byť třeba nezamýšlený) lidského jednání. Z tohoto pohledu je nepochybně [Ostrom 2009] vztah institucí a SC vzájemný – úroveň SC ovlivňují existující instituce, naopak v minulosti a v současnosti existující instituce působí na SC.

Pro úplnost zde dodejme, že vedle bonding a bridging formy SC teorie rozlišuje ještě tzv. SC spojující (linking SC) vztahující se ke kontaktům s jedinci, kteří zastávají určité mocenské postavení, ale přinejmenším formálně stojící mimo danou síť [např. Grootaert, Narayan, Nyhan Jones, Woolcock 2004; Šafr a Sedláčková 2007]. Linking SC se od předešlých dvou forem sociálního kapitálu liší v tom, že vypovídá o vztazích mezi lidmi, kteří nejsou na stejné společenské pozici nebo členy komunity, a těmi, kdo stojí mimo danou pozici nebo komunitu. Popisuje tedy hierarchické vztahy mezi aktéry zastávajícími rozdílné mocenské pozice. Tento typ sociálního kapitálu pomáhá s dostupností pomoci ze strany formálních institucí, příkladem může být vztah klienta s pracovníky organizace poskytující sociální služby (typu zprostředkova-

telna práce). Zatímco přemostující sociální kapitál je ve své podstatě horizontální (týká se lidí s víceméně stejným sociálním postavením), tak jeho spojující forma má spíše vertikální podobu, tj. spojuje běžné lidi s klíčovými politickými zdroji a ekonomickými institucemi [Šafr a Sedláčková 2007].

K negativním rysům SC patří potom i skutečnost, že nej-různější formální i neformální sdružení mohou být vytvářena i za účelem páchaní kriminálních aktivit, že takto mohou vznikat nej-různější zločinecké či obdobné struktury, které chtějí dosáhnout prospěchu na úkor prospěchu ostatních¹³, respektive skrze nepřátelství vůči ostatním skupinám [viz např. Warren 2001; Fukuyama 2001; Mohan a Mohan 2002; Warren 2004; Buonanno, Montolio a Vanin 2009]. Obecně musí nutně platit, že členové nej-různějších formálních i neformálních skupin alespoň částečně přejímají hodnoty a pravidla, které v dané skupině existují – pokud by tak nečinili, tak by pravděpodobně byli z dané skupiny vyloučeni, případně by v ní zaujímal podřadné místo. Tyto hodnoty a pravidla však mohou kupř. zdůrazňovat, že některé skupiny obyvatel jsou méněcenné, vybízet k násilí, podvodům apod. V rámci skupiny, která se staví nepřátelsky k ostatní skupinám, však mohou panovat pravidla založená na solidaritě, vzájemné pomoci, nelhaní a nepodvádění v rámci dané komunity apod.¹⁴ Má smysl zdůraznit, že negativní jevy nemusí podněcovat pouze organizované skupiny, stačí, pokud se neformálně, např. v restauracích, setkávají zastánci podobných (např. xenofobních nebo násilnických postojů)¹⁵.

Možné neúspěchy při investování do SC

Pokud si ovšem uvědomíme, že SC může mít i negativní rysy, plyne z toho, že investice do SC zejména na individuální úrovni mohou být zmařeny, respektive nemusí přinést žádoucí efekt. Lze namítnout, že to samé platí i pro investice do HC, např. když někdo věnuje čas do rozvoje schopností, které v budoucnu nijak nevyužije. Věda zde ale předpokládá [viz např. Hartog 2000], že když člověk rozvíjí nějakou konkrétní schopnost, kterou nevyužije, tak nerozvíjí pouze tuto schopnost, ale že dochází k celkovému rozvoji jeho schopností, tj. dotyčná osoba je schopna na základě již získaných rychleji získat další schopnosti, přičemž alespoň některé z těchto schopností prakticky uplatní. Jinak řečeno, u investic do HC je větší pravděpodobnost, že budou produktivní, tj. že výsledkem těchto investic bude kapitál – statek generující svému vlastníkovi další příjem nebo užitek¹⁶. V případě investic do SC ovšem, pokud někdo investuje čas a další vzácné zdroje do vzniku určité sítě, do faktorů přispívajících ke vzniku důvěry a hodnot v dané síti, přičemž když se ukáže, že daná síť (z jakéhokoliv důvodu) neplní svou funkci, tak již může být obtížné začít budovat jinou síť, respektive měnit existující síť – daný proces vyžaduje koordinaci více subjektů, je tedy spojen s transakčními náklady a je obvykle časově náročný. Členství a postavení jedince v síti, do které investoval v minulosti, se potom může projevit jako „path dependence“ [Furubotn a Richter 2005], může ovlivňovat názor členů jiných sítí na daného jedince, zda s tímto jedincem budou, byť třeba původní síť opustil, spolupracovat a v jaké formě, důvěru v daného jedince. Koneckonců i z pohledu člověka, který přechází z jedné sítě do jiné, respektive se pokouší měnit pravidla a hodnoty v dané síti, platí, že změna hodnot a pravidel, která je s těmito procesy

spojena, je osobnostně náročný proces, opět obvykle vyžaduje čas a další úsilí. Některým jedincům (např. starším lidem) se potom takovéto změny nemusí vyplatit. Náklady na členství v síti (včetně nákladů na vybudování důvěry, prosazení norem sítě), která nepřináší očekávaný užitek, lze obecně chápat jako utopený náklad, kdy zbytečně byly vynaloženy nějaké zdroje.

Z výše uvedeného plyne, že ke vzniku utopených nákladů může docházet i v případě investic do HC – protože však investice do SC vyžaduje zapojení více osob, jsou agregované utopené náklady (tedy souhrn utopených nákladů osob, které se podílejí na tvorbě SC) vyšší. Jednotlivé osoby budou mít samozřejmě rozdílné utopené náklady v závislosti na jejich úsilí a intenzitě, s jakou se podílí na jeho budování. Těm, jež vynaloží vyšší úsilí, logicky hrozí vyšší ztráta, přičemž ostatní osoby, mohou být v pozici černého pasažéra, tedy osob, kteří s relativně nízkým úsilím, přicházejí k velkým výnosům ze SC a nepatrně se podílejí na případných ztrátách. Pokud si ovšem ti, kdo vynakládají vyšší úsilí, dané nebezpečí uvědomí, mohou být neochotni do SC investovat, respektive budou činit kroky, aby efekt černého pasažéra¹⁷ byl eliminován, což ale může zvyšovat náklady na investice do SC, tudíž se tato investice již nemusí vyplatit. Lze se zde domnívat, že pokud bude ve společnosti rovnoměrně rozšířen HC, bude rovněž intenzita úsilí při investování do SC rovnoměrnější, což tedy bude činit investice do SC méně nákladné.

Obecně je tedy nutno konstatovat, že stejně jako v případě kterékoli investice i u investic do SC je nutno posuzovat (nejlépe ex ante) jejich efektivnost a výběr investice volit teprve na základě tohoto posouzení. Svým způsobem se možná jedná o triviální tvrzení, odvažujeme se však tvrdit, že hodnocení efektivnosti investic do SC není v literatuře (včetně literatury, která se explicitně zabývá investováním do SC) věnována dostatečná pozornost¹⁸. Zdůrazněme zde ještě, že z ekonomického pohledu na kapitál (tj. dlouhodobý statek sloužící k produkci dalších statků – viz např. Heissler, Valenčík a Wawrosz 2010b) plyne, že i SC stejně jako jiné druhy kapitálu může zastarat. Tj. může dojít k tomu, že určitý konkrétní druh SC (např. určitá síť, určité pravidlo používané v dané síti) byl po nějakou dobu využíván, z nějakého důvodu však další využívání této formy není v její stávající podobě vhodné¹⁹. Na rozdíl od fyzického kapitálu (kapitálových statků) obvykle nedochází u využívání SC k jeho zastarání pouze z důvodu plynutí času (tj. že SC je využíván po nějaký čas a na základě tohoto využívání se opotřebovává)²⁰, ale proto, že došlo k dalším událostem – např. změna zaměstnání (povolání, předmětu podnikání), ukončení studia, přestěhování, apod. Svůj vliv sehrávají i inovace, které mohou měnit struktury sítí, klást nové požadavky z hlediska norem a občanských postojů. Důsledek zastarání SC je obdobný jako u fyzického kapitálu – existující SC musí být změněn, případně nahrazen, typickým příkladem u SC na individuální úrovni je, že určitá osoba si musí místo existující sítě vztahů vybudovat jinou síť. To je opět spojeno s náklady. Lze zde vyjádřit přesvědčení, že jedinci disponující vyšším HC, budou tyto změny provádět snadněji, rychleji, tj. s nižšími náklady. Samozřejmě, že si přitom uvědomujeme, že zastarávání podléhá i HC, kdy určité znalosti, respektive schopnosti dovednosti, které konkrétní jedinec získal a po nějaký čas využíval, nemusí být dále použitelné. Nicméně pokud součástí schopností dotyčného člověka je schopnost získávat nové znalosti, schopnosti a dovednosti, potom dotyčný jedinec bude na

danou situaci schopen adekvátně reagovat. Rovněž tak jedinec vybavený schopností získávat nové schopnosti bude lépe reagovat na zastarávání (opotřebení) existujícího SC.

Podmínky úspěchu investic do SC

Jak bylo výše uvedeno, na individuální úrovni investují jedinci do svého SC s cílem dosažení zisku nebo užítku. Aby byl tento cíl splněn, musí nastat následující podmínky:

- pokud má SC bonding formu, tak největší zisky nebo užítky získávají osoby, které mají v dané síti rozhodovací právo, případně hrají skrytou paralelní hru²¹. V případě rozhodovacího práva přímo nebo nepřímo²² rozhoduje o zdrojích, kterými síť disponuje, jak budou rozdělovány výnosy (užitky), které síť získává prostřednictvím svých aktivit. V případě paralelních her dochází k tomu, že jedinec v rámci sítě vytváří skryté koalice, za účelem skrytého přerozdělování zdrojů a výnosů (užitků) ve prospěch členů dané koalice - tj., ačkoliv jedinec nemá přímou nebo nepřímou rozhodovací moc, tak se mu v rámci sítě skrytými kroky daří získávat zdroje, výnosy (užitky), kterými síť disponuje. Lze samozřejmě namítnout, že z členství v bonding síti mohou těžit i osoby, které jsou na nízkém hierarchickém stupni dané sítě, zejména v situaci, kdy daná síť získává užitek na úkor osob mimo tuto síť, respektive jiných sítí²³. Empirické průzkumy [podrobněji viz např. Campabell 1993, Rubio 1997, Coyle 2010] však ukazují, že tyto osoby s nízkým hierarchickým postavením podstupují výrazně vyšší riziko, jež se odráží i v takových ukazatelích jako je průměrná délka života, nemocnost apod. Pokud zohledníme tyto faktory, lze se domnívat, že odměna těchto osob není dostatečná.
- pokud má SC bridging formu, musí vskutku daná síť zahrnovat vazby mimo úzký okruh přátel, rodiny apod., přičemž členové této sítě by měli zastávat odlišné profese, bydlet v odlišných regionech, mít odlišný sociální, případně etnický původ. Jen tak je zaručeno, že prostřednictvím sítě bude docházet ke generování nových produktivních myšlenek, které budou přispívat ke zvýšení výnosu (užitku) celé sítě, respektive jejích členů. Burt [2005] zde hovoří o existenci strukturálních mezer, tedy o nedostatečných komunikačních kanálech mezi různými osobami (skupinami), které se právě díky bridging kapitálu daří překonávat. Závisí ovšem na postavení daného jedince v síti, zda vskutku přímo on disponuje kontakty na osoby s odlišným postavením, povoláním, bydlištěm apod., tedy zda přímo on tvoří most (anglicky bridge) mezi danými osobami. Pokud nejsou obě dané podmínky splněny, nemusí dotyčný jedinec získat z členství v dané síti odpovídající výnos (užitek)²⁴.
- pokud se jedná o linking SC, musí dotyčná osoba vůči ostatním osobám, ke kterým jí jinak neváže blízký vztah, disponovat odpovídajícími pravomocemi. V takovém případě může tyto pravomoci použít ke svému užítku a prospěchu. Opět lze namítnout, že osoba disponující danými pravomocemi může upřednostňovat i další osoby, nicméně, pokud tak osoba s pravomocemi činí, tak tak obvykle činí proto, že se zároveň zvyšuje i její užitek²⁵.

Z výše uvedeného plyne, že podmínky, za kterých se investice do individuálního SC vyplatí, jsou vcelku náročné. V případě

bonding SC není příliš pravděpodobné, že se dotyčné osobě podaří vytvořit výrazně větší počet personálně odlišných sítí²⁶, ve kterých bude mít přímé nebo nepřímé rozhodovací právo. V případě změny poměrů v síti, v jejichž důsledku dotyčná osoba ztratí své rozhodovací právo, tedy existuje velké nebezpečí, že k této ztrátě dojde ještě dříve než výnosy (užitky) v síti převýší náklady spojené s členstvím. Hall [2008] uvádí, že rozhodovací postavení jedné osoby často vyvolává závist, respektive nepřátelství ostatních osob (členů sítě), které usilují o změnu poměrů panujících v síti. Případně mohou členové dané sítě začít hrát paralelní redistribuční hry, vytvářet koalice, o kterých osoba s rozhodovací pravomocí neví (tj. skryté koalice), prostřednictvím kterých budou efektivně vliv dotyčné osoby eliminovat, takže ji z členství v síti poplynou nižší užítky (v krajním případě nižší než náklady spojené s členstvím). Osoba s rozhodovací pravomocí může samozřejmě zde popsána nebezpečí eliminovat, musí ale disponovat odpovídajícími schopnostmi, aby si jí ostatní členové sítě vážili, respektovali její rozhodovací pravomoc, respektive schopnostmi, které jí dovolují odhalit hraní paralelních her. Valeníčik [2008] ukazuje, že tyto schopnosti lze získat, vyžaduje to ale další úsilí a náklady, které je třeba zahrnout při rozhodování, zda se do bonding formy SC vyplatí investovat. Ze zde uvedeného potom jednoznačně plyne, že je tato investice podmíněna investicí do HC - dané schopnosti jsou součástí portfolia HC [Kameníček 2003].

U bridging SC je podstatné, zda se jednotlivá osoba dokáže zapojit, případně vytvářet síť, které jsou založeny na slabých vazbách, které spojují osoby odlišného věku, postavení, příjmu, apod. Jak uvádí Burt [2005], faktorem úspěchu těchto sítí je, že dochází k překonání strukturálních mezer, k propojení výše uvedených osob (přičemž je výhodou, pokud takováto propojení doposud neexistovala). Burt [2005] dále konstatuje, že řada osob nedisponuje odpovídajícími schopnostmi strukturální mezery nacházet. Potom ovšem nebudou v bridging síti zastávat odpovídající místo, což se může negativně odrazit na jejich pozici, kariérním postupu a dalších okolnostech, které ovlivňují jejich příjem [Hartog a van den Brink 2007]. Schopnost odkrývat strukturální mezery lze opět rozvíjet a daná schopnost tak rovněž patří do portfolia HC.

V případě linking SC, je výše uvedeno, že, aby nějaká osoba využila tento kapitál, musí v linking síti disponovat příslušnými pravomocemi. Získání těchto pravomocí je obecně možné dvěma způsoby. Buď rozvojem svých schopností, na jejichž základě dochází ke kariérnímu vzestupu - dotyčná osoba disponuje více znalostmi, schopnostmi a dovednostmi, takže může pracovat v odpovídající pozici (např. jako lékař, pracovník v systému sociálního zabezpečení apod.)²⁷. Druhý způsob spočívá v cíleném investování do pozice, kdy se daná osoba snaží získat kontakty, které jí zaručí určitou pozici (postavení), aniž by pro tuto pozici disponovala odpovídajícími odbornými znalostmi²⁸. Nicméně ačkoliv dotyčná osoba nebude disponovat příslušnými odbornými schopnostmi, dokázala rozvinout a využít své schopnosti investování do pozice, na základě toho příslušnou pozici získat, a tak ovlivnit svůj příjem (užitek).

Všechny výše zmíněné situace mají jedno společné - k tomu, aby došlo k uplatnění SC na individuální úrovni, jsou nutnou podmínkou investice do HC. Tento závěr je v souladu s teorií HC, která přinejmenším od 60. let 20. století²⁹ uvádí, že investice do HC zvyšují příjem (užitek) investující osoby. Z hlediska

vztahů mezi SC a HC ovšem často převládá opačná kauzální vazba, kdy investice do SC je považována za jeden z podstatných faktorů akumulace HC [např. Huang, Chou a Sun 2009, McCallum, O'Connell 2009, Zhang a Jones 2009, Manning 2010]³⁰. Tento názor má nepochybně svoji logiku – teprve prostřednictvím kontaktů s dalšími lidmi může dotyčný jedinec uplatnit své znalosti, schopnosti a dovednosti. Vztah SC a HC je ovšem komplementární – oba tyto kapitály se vzájemně podmiňují. Pokud tedy jedinci usilují o růst svých příjmů (užitků), musí investovat jak do HC, tak do SC.

Výše je uvedeno, že investice do SC může být zmařena (např. z důvodu zastarání SC). Obecně se při jakémkoliv investování pohybujeme v podmínkách rizika nebo nejistoty [Boettke 2011]. Dané riziko se zvyšuje zejména u dvou způsobů, jejichž prostřednictvím může SC na individuální úrovni generovat odpovídající výnosy (viz výše) – při hraní paralelních her, respektive při investování do pozice. U paralelních her spočívá riziko v tom, že tyto hry obvykle vyžadují vytváření skrytých koalic – k tomu, aby v nich byl hráč úspěšný, musí skrytě spolupracovat s dalšími hráči. Skryté koalice jsou ovšem logicky vnitřně nestabilní, mohou se snadno rozpadnout. V takovém případě může dojít k tomu, že v následující hře (ve hře po rozpadu skryté koalice) se ocitne hráč, který v dosavadní paralelní hře realizoval výhodu na úkor hráčů nehrajících paralelní hru, mimo vítěznou koalici³¹ (ať už tato koalice hraje novou paralelní hru nebo nikoliv) – tj. ocitne se v postavení, které mu nezaručí odpovídající příjmy (užitky). Další riziko paralelních her (tedy her, při nichž jsou porušována pravidla systému/společnosti, v jehož rámci se hra hraje³²) spočívá logicky v odhalení této hry a v následné reakci. Ta nemusí spočívat pouze v sankci v podobě trestu, ale i ve vzniku struktury vzájemného krytí, kdy ten, kdo paralelní hru odhalí, donutí porušivšího, aby jednal v jeho prospěch³³. Ať už má reakce kteroukoliv ze zde zmíněných podob, jejím důsledkem je snížení výnosu (užitku) plynoucího z individuálního SC.

V případě investování do pozice je riziko způsobeno především faktem, že získání jakékoliv pozice je podmíněno řadou podmínek, které nemusí někteří jedinci nikdy splnit, respektive splní pouze za cenu značných obětí (nákladů). Významnou bariérou je především prostředí, ve kterém dotyčný jedinec před danou investicí vyrůstal, respektive žil. Toto prostředí lze označit jako „path dependence“³⁴, které ovlivňuje zvyky, způsoby chování, uvažování apod. [Vašáriková 1999]. Obětí, respektive náklad, který je nutno překonat (vynaložit) spočívá v úsilí dotyčného jedince se z dosavadního prostředí vymanit tak, aby se v novém prostředí dokázal bezproblémově zařadit mezi jinou vrstvu jedinců, aniž by byl rozpoznán jeho původ. Hrozí zde nebezpečí, že i přes vynaložené úsilí, bude dotyčný jedinec v novém prostředí snadněji identifikovatelný, bude chápán jako nepřátelský element³⁵.

Závěr

V textu jsme se zabývali zejména riziky, která hrozí při investování do individuálního SC, tedy situací, kdy jedinci vytvářejí, mění a opouštějí své sociální sítě, snaží se v nich získat odpovídající postavení včetně důvěry, které v sítích požívají. Jak je uvedeno výše, investice do individuálního SC nemusí generovat vznik a existenci SC na kolektivní úrovni. Proces vzniku kolektivního SC zatím není dostatečně popsán, protože ale SC na této úrovni nutně musí být komplexní entitou (zahrnující např. obecnou důvěru), je zřejmé, že vytváření SC na kolektivní úrovni je podmíněno přítomností řady faktorů. I ve společnostech, kde obecně existuje vysoký stupeň obecné důvěry (což lze, vzhledem k výše uvedenému označit za vysoký stupeň kolektivního SC), mohou existovat regiony nebo skupiny, ve kterých nebo vůči kterým je důvěra nízká. Jak uvádějí Hart a Dekker [2003] nebo Rothstein a Stolle [2003], míra důvěry je ovlivněna např. dobou dojíždění, charakterem bytové výstavby, ale i tím, zda stát přistupuje k jednotlivým skupinám nestranně, zda některé subjekty (včetně politiků) nemají z pohledu ostatních neoprávněné výhody (např. privilegovanou zdravotní péči, úlevy na zdravotním pojištění), apod. Jedinci investující do SC na individuální úrovni, tak nemají zaručeno, že zároveň dojde k růstu SC v jejich okolí, v prostředí kde žijí, apod.

Aby jedinec byl schopen investovat do SC na individuální úrovni, aby byl schopen rozpoznat, zda bude tato investice úspěšná nebo nikoliv (např. v důsledku nízké obecné důvěry panující v daném prostředí se nezvyší důvěra v jeho osobu mezi jeho sousedy), musí disponovat odpovídajícími schopnostmi, musí tedy disponovat HC. Investice do HC se tak ukazují jako nutnou podmínkou investic do SC. Pokud jedinec má příslušné schopnosti, dokáže adekvátně reagovat i na skutečnost, že jeho investice do SC není úspěšná, že byla zmařena apod. Jak opačně platí, že bez investic do SC (na individuální úrovni) jedinec obvykle nemůže uplatnit své schopnosti, dovednosti a znalosti (svůj HC), tak se ukazuje, že je nutné, aby jedinci danými schopnostmi disponovali. Současný globální a rychle se měnící svět přitom způsobuje pokles bonding SC a růst slabých vazeb (tedy bridging SC). Jedinci musí častěji měnit síť svých kontaktů, flexibilně reagovat na interakci sítí, v kterých jsou zastoupeni, s dalšími sítěmi. I to vyžaduje příslušné schopnosti. Lze tedy konstatovat, že bez investic do HC nemůže být vybudován SC na individuální úrovni. Lze se rovněž dále domnívat [viz např. Allan, Ozga a Smith 2009], že vyšší úroveň lidských schopností u všech členů společnosti může zvýšit SC na kolektivní úrovni – díky investicím do HC nebudou jedinci muset tolik investovat do své pozice, respektive hrát paralelní hry (viz výše).

- Adler, P., S. W. Kwon. 2002. „Social Capital: Prospect for a New Concept“. *The Academy of Management Review* 27 (1): 17-32.
- Ahn, T. K., E. Ostrom. 2008. „Social Capital and Collective Action“. In F. Castiglione, J. W. van Deth, G. Wolleb. *The Handbook of Social Capital*. Oxford: Oxford University Press.
- Allan, J., J. Ozga, G. Smith. (eds). 2009. *Social Capital, Professionalism, and Diversity*. Rotterdam: Sense Publishers.
- Anzenbacher, A. 2004. *Úvod do filosofie*. Praha: Portál.
- Arrow, K. 1999. „Observation on Social Capital“. In P. Dasgupta, I. Serageldin. (eds). *Social Capital: A Multifaceted Perspective*. Washington, DC: World Bank.
- Becker, G. S. 1993. *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*. Chicago: Chicago University Press.
- Becker, G. S. 1997. *Teorie preferencí*. Praha: Grada.
- Billet, J., B. Cambr. 1996. *Social Capital, Active Membership in Voluntary Association and Some Aspects of Political Participations*. Paper presented at conference on social capital and democracy. 3. – 6. října. Milano.
- Boettke, P. 2011. *Robustní politická ekonomie pro 21. století*. Praha: Wolters Kluwer.
- Bourdieu, P. 1986. „The Forms of Capital“. In J. G. Richardson. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press.
- Bourdieu, P., L. Wacquant. 1992. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: Chicago University Press.
- Buonanno, P., D. Montolio, P. Vanin. 2009. „Does Social Capital Reduce Crime?“. *Journal of Law and Economics* 52 (1): 145-156.
- Burt, R. 2005. *Brokerage and Closure: An Introduction to Social Capital*. Oxford: Oxford University Press.
- Burý, A. 2007. *Teorie systémů a řízení*. Ostrava: Vysoká škola báňská.
- Budinský, P., R. Valenčík a kol. 2010. *Teorie redistribučních systémů (jak číst společenskou realitu a oč tu běží?)*. Praha: Vysoká škola finanční a správní.
- Castiglione, F., J. W. van Deth, G. Wolleb. (eds). 2009. *The Handbook of Social Capital*. Oxford: Oxford University Press.
- Campbell, B. 1993. *Goliath: Britain's Dangerous Place*. London: Methuen.
- Coleman, J. 1988. „Social Capital and the Creation of Human Capital“. *American Journal of Sociology* 94 (Supplement): 52-120.
- Coleman, J. S. 1994. *Foundations of Social Theory*. Cambridge (Ma): Belknap Press.
- Côté, S. 2001. „The Contribution of Human and Social Capital“. *Canadian Journal of Policy Research* 2 (1): 29-36.
- Coyle, D. 2010. *The Soulful Science: What Economists Really Do and Why it Matters*. Princeton: Princeton University Press.
- Field, J. 2008. *Social capital*. London: Routledge.
- Fukuyama, F. 2001. „Social Capital, Civil Society and Development“. *Third World Quarterly* 22 (1): 7-20.
- Furubotn, E. G., R. Richter. 2005. *Institutions and Economic Theory*. Michigan: The University of Michigan Press.
- Glaeser, E. L., D. Laibson, B. Sacerdote. 2002. „The Economic Approach to Social Capital“. *Economic Journal* 112: 437-458.
- Granovetter, M. S. 1973. „The Strength of Weak ties“. *American Journal of Sociology* 78 (6): 1360-80.
- Grootaert, Ch., D. Narayan, J. V. Nyhan, M. Woolcock. 2004. „Measuring Social Capital: An Integrated Questionnaire“. *World Bank working paper No. 18*. Washington, D.C.: World Bank.
- Hall, K. 2008. *Speed lead: jak zrychlit a zjednodušit vedení lidí, projektů a týmů*. Praha: Management Press.
- Hart, J., P. Dekekr. 2003. „A Tale of Two Cities. Local Patterns of Social Capital“. In M. Hooghe, D. Stolle. *Generating Social Capital: Civil Society and Institutions in Comparative Perspective*. New York: Palgrave Macmillan.
- Moyser, G., G. Parry. 1997. „Voluntary Associations and Democratic Participations in Britain“. In J. van Deth. (ed.). *Private Groups and Public Life*. London: Routledge.
- Hartog, J. 2000. „Over-Education and Earnings: Where Are We, Where Should We Go?“. *Economics of Education Review* 19 (2): 131-147.
- Hartog, J., H. M. van den Brink. 2007. *Human Capital: Advances in Theory and Evidence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hayek, F. A. 1994. *Právo, zákonodárství a svoboda*. Praha: Academia.
- Heissler, H., R. Valenčík, P. Wawrosz. 2010a. *Mikroekonomie základní kurs*. Praha: Vysoká škola finanční a správní.
- Heissler, H., R. Valenčík, P. Wawrosz. 2010b. *Mikroekonomie středně pokročilý kurs*. Praha: Vysoká škola finanční a správní.
- Hoodghe, M., D. Stolle. (eds). 2003. *Generating Social Capital*. New York: Palgrave MacMillian.
- Huang, K.-P., Ch. J. Chou, Ch.-F. Sun. 2009. „The Effect Of Social Capital on Human Capital: A Resource Acquisition Perspective“. *International Journal of Organizational Innovation* 2 (2): 6-21.
- Kameníček, J. 2003. *Lidský kapitál: úvod do ekonomie chování*. Praha: Karolinum.
- Klusoň, V. 2004. *Instituce a odpovědnost. K filozofii ekonomické vědy*. Praha: Karolinum.
- Koucký, J., J. Kovařovic. 2007. *Nová rizika a nové příležitosti. Perspektivy středního vzdělávání*. Praha: Univerzita Karlova. Pedagogická fakulta.
- Lin, N. 2000. „Inequality in Social Capital“. *Contemporary Sociology* 29 (6): 785-795.
- Lin, N. 2001. *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Manning, P. 2010. „Explaining and Developing Social Capital for Knowledge Management Purposes“. *Journal of Knowledge Management* 14 (1): 83-99.
- Matějů, P. 1993. „Determinanty ekonomického úspěchu v první fázi postkomunistické transformace. Česká republika 1989-1992“. *Sociologický časopis* 29 (3): 341-366.

- McCallum, S., D. O'Connell. 2009. „Social Capital and Leadership Development: Building Stronger Leadership through Enhanced Relational Skills“. *Leadership & Organization Development Journal* 30 (2): 152-166.
- Mlčoch, L. 2005. *Institucionální ekonomie*. Praha: Karolinum.
- Mohan, G., J. Mohan. 2002. „Placing Social Capital“. *Progress in Human Geography* 26 (2): 191–210.
- Moyser, G., G. Parry. 1997. „Voluntary Associations and Democratic Participations in Britain“. In J. van Deth. (ed.). *Private Groups and Public Life*. London: Routledge.
- Ostrom, E. 2001. *Social Capital and Collective Action*. Paper presented at EURESCO conference on Social Capital: Interdisciplinary Perspectives. 15. – 20. září. University of Exeter.
- Ostrom, E. 2009. „What is Social Capital?“. In V. Ona Bartkus, J. H. Davis. (eds). *Social Capital: Reaching Out, Reaching*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Nakonečný, M. 2009. *Psychologie osobnosti*. Praha: Academia.
- North, D. C. 1991. „Institutions“. *Journal of Economic Perspective* 5 (1): 97 – 112.
- Patulny, R. V., G. L. H. Svendsen. 2007. „Exploring the Social Capital Grid: Bonding, Bridging, Qualitative, Quantitative“. *International Journal of Sociology and Social Policy* 27(2): 32–51.
- Pileček, J. 2010. „Koncept sociálního kapitálu: pokus o přehled teoretických a metodických východisek a aplikačních přístupů jeho studia“. *Geografie* 115 (1): 64–77.
- Portes, A., P. Landolt. 1996. „The Downside of Social Capital“. *The American Prospect* 26: 18–22.
- Putnam, R. D. 1993. *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*. Princeton (NJ): Princeton University Press.
- Putnam, R. D. 2000. *Bowling Alone: The Challenge and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Rothstein, B. 2002. „Sweden: Social Capital in the Social Democratic State“. In Putnam R. (ed.). *Democracies in Flux*. Oxford: Oxford University Press.
- Rothstein, B., D. Stolle. 2003. „Social Capital, Impartiality and the Welfare State: An Institutional Approach“. In M. Hooghe, D. Stolle. (eds). *Generating Social Capital*. New York: Palgrave MacMillian.
- Robinson, L. J., B. K. Ritchie. 2010. *Relationship Economics*. Farnham: Gower Published Limited.
- Rubio, M. 1997. „Perverse Social Capital – Some Evidence from Columbia“. *Journal of Economic Issues* 31: 805-816.
- Scheu, H. Ch. 2011. *Migrace a kulturní konflikty*. Praha: Auditorium.
- Schuller, T. 2001. „The Complementary Roles of Human and Social Capital“. *Canadian Journal of Policy Research* 2 (1): 18–24.
- Smith, A. 2001. *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*. Praha: Liberální institut.
- Stevenson, W. B., R. F. Radin. 2009. „Social Capital and Social Influence on the Board of Directors“. *Journal of Management Studies* 46 (1): 6–44.
- Svoboda, F. 2010. „Ekonomika daru, dar a jeho reflexe v ekonomické teorii“. *Politická ekonomie* 58 (1): 103–127.
- Šafr, J., M. Sedláčková. 2007. *Sociální kapitál: Koncepty, teorie a metody měření*. Praha: Sociologický ústav.
- Uslaner, E. M. 2003. „Trust, Democracy and Governance. Can Government Policies Influence Generalized Trust?“. In M. Hooghe, D. Stolle. *Generating Social Capital: Civil Society and Institutions in Comparative Perspective*. New York: Palgrave Macmillan.
- Valenčík, R. 2008. *Teorie her a redistribuční systémy*. Praha: Vysoká škola finanční a správní.
- Van Oorschot, W., W. Arts, J. Gelissen. 2006. „Social Capital in Europe: Measurement and Social and Regional Distribution of a Multifaceted Phenomenon“. *Acta Sociologica* 49 (2): 149–167.
- Vašáriková, M. 1999. *Diskrétní průvodce: co možná nevíte o společenském chování*. Praha: Pragma.
- Voigt, S. 2008. *Institucionální ekonomie*. Praha: Alfa nakladatelství.
- Warren, M. E. 2001. „Social Capital and Corruption“. Paper presented at EURESCO conference on Social Capital. 15. – 20. září. University of Exeter.
- Warren, M. E. 2004. „What Does Corruption Mean in Democracy?“. *American Journal of Political Science* 48: 327-42.
- Wawrosz, P. 2009. „Faktory ovlivňující formální a neformální instituce“. In Soukromá vysoká škola ekonomická Znojmo. *Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference „Nové trendy, nové nápady“*. Znojmo: Soukromá vysoká škola ekonomická Znojmo.
- Wawrosz, P. 2010. „Redistribuce a instituce aneb důležité vazby v ekonomice“. *Scientea et Societa* 6 (1): 111-127.
- World Bank. 2004. *Measuring Social Capital*. Washington: World Bank.
- Zich, F. (ed.). 2010a. *Sociální potenciál – důvěra a odpovědnost: (poznatky z výzkumu starého průmyslového regionu)*. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně.
- Zich, F. (ed.). 2010b. *Sociální potenciál v sociologické reflexi: sociální potenciál starého průmyslového regionu - případ Mostecká*. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně.
- Zhang, L., M. C. Jones. 2009. „Can Social Capital Enhance the Careers of IT Professionals?“. *Information Resources Management Journal* 22 (2): 69-82.

Mgr. Ing. Petr Wawrosz (*1968) vystudoval vysokou školu ekonomickou a Právnickou fakultu Univerzity Karlovy. V současnosti pracuje jako odborný asistent a zástupce vedoucího na Katedře ekonomie a mezinárodních vztahů Vysoké školy finanční a správní, kde vyučuje zejména bakalářskou a magisterskou mikroekonomii a makroekonomii i další předměty. Spolupracoval na monografii Teorie her a redistribuční systémy. Je spoluautorem učebnic Mikroekonomie základní kurz a Mikroekonomie středně pokročilý kurz (2010). Ve své vědecké práci se zabývá problematikou jednání a rozhodování jednotlivých ekonomických subjektů, s důrazem na institucionální uspořádání. Toto téma rozebírá i ve své disertační práci „Institucionální rovnováha v redistribučních systémech“.

Lze jej kontaktovat na adrese: petr.wawrosz@centrum.cz

Ing. Herbert Heissler (*1974) vystudoval Vysokou školu finanční a správní, na které po skončení studia začal působit jako odborný asistent na Katedře ekonomie a mezinárodních vztahů. Od září 2010 je vedoucím této katedry. Přednáší bakalářskou i magisterskou mikroekonomii, makroekonomii a teorii her. Spolupracoval na monografii Teorie her a redistribuční systémy. Je spoluautorem učebnic Mikroekonomie základní kurz a Mikroekonomie středně pokročilý kurz (2010). Na škole se účastní teoretického semináře ekonomie produktivní spotřeby a sociální investování. Specializuje na propojení ekonomie a politikologie s využitím teorie her.

Lze jej kontaktovat na adrese: herbert@heissler.cz

poznámky

- ¹ Tento text byl zpracován v rámci projektu GAČR 402/09/0086 „Teorie redistribučních systémů“.
- ² Připomeňme, že odlišné jsou definice teoretiků, které bývají v nejrůznějších publikacích [např. Field 2008; Robinson a Ritchie 2010] označovány za vůdčí teorie sociálního kapitálu. Bourdieu definuje SC jako „sumu zdrojů, skutečných nebo potenciálních, které získávají jednotlivci nebo skupiny vytvářením trvanlivých sítí více či méně institucionalizovaných vztahů vzájemných znalostí a poznání“ [Bourdieu a Wacquant 1992]. Coleman definuje SC prostřednictvím jeho funkce: „SC není jednoduchá entita, ale množina entit, které mají společné dvě charakteristiky: obsahují určité aspekty sociální struktury a napomáhají některým aktivitám jedinců v rámci těchto struktur“ [Coleman 1994]. Putnam definuje SC jako „rys společenské organizace, např. sítě, normy a důvěra, které zajišťují koordinaci a spolupráci, vedoucí ke společnému prospěchu“ [Putnam 1993]. Má smysl zdůraznit, že i zde jmenovaní autoři své definice SC několikrát změnili – zde uvedené definice obvykle představují poslední nebo nejčastěji uváděnou autorovu verzi.
- ³ Viz následující poznámka.
- ⁴ Lidský kapitál bude pro účely tohoto textu chápán v pojetí Garryho Beckera [viz např. Becker 1993, Becker 1997; Kameníček 2003] jako znalosti, schopnosti, dovednosti (včetně zdravotních a fyzických schopností) získané prostřednictvím školního a dalšího vzdělávání, sportovních a podobných aktivit, rodinnou výchovou apod., kterými disponují jednotliví členové společnosti. Pro HC je podstatné, že nelze (na rozdíl od hmotného kapitálu) oddělit od konkrétního člověka, tj. nefunguje proces, kdy jeden člověk HC pozbývá a druhý člověk HC získává.
- ⁵ Další, byť poněkud odlišné, názory na používání pojmů „sociální kapitál“ a „sociální potenciál“ jsou uvedeny např. v Šafr a Sedláčková [2007].
- ⁶ Viz např. Burý [2007].
- ⁷ Neznamená to ovšem, že z kolektivní úrovně SC mohou těžit všichni členové dané společnosti. Pokud některé subjekty nedisponují dostatečnou sítí vazeb, nepoživají dostatečné důvěry apod. (např. bezdomovci), mohou být tyto osoby z užívání SC na kolektivní úrovni vyloučeny. Má smysl rovněž upozornit, že i když na celostátní úrovni může existovat vysoký stupeň SC (např. v podobě vysoké důvěry), jednotlivé místní komunity mohou disponovat odlišnými stupni SC – odkažme zde např. na Hart a Dekker [2003], který popisuje rozdíly v SC ve dvou komunitách (regionech) v Nizozemí. Jsme si přitom vědomi skutečnosti, že problematika SC na kolektivní úrovni je zpochybňována, respektive že existují teorie, které se domnívají, že SC na kolektivní úrovni neexistuje. Jako příklad lze uvést Lin [2001], který upozorňuje na problematičnost směřování sociálního kapitálu s důvěrou, normami a dalšími veřejnými statky. Sociální kapitál podle uvedené publikace tvoří relační (vztahové) aktivum, které vzniká v individuálních interakcích a sociálních sítích. Proto bychom SC

neměli směřovat s kolektivními statky, jako je kultura, normy, důvěra atd. Lze sice formulovat kauzální vztahy (např. že kolektivní statky jako důvěra podporují vzájemné vztahy i sítě, a zvyšují tak upotřebitelnost zakořeněných zdrojů a naopak), ale neměli bychom přepokládat, že všechny představují alternativní formy sociálního kapitálu, nebo že jsou navzájem definované. Podrobněji Šafr a Sedláčková [2007].

- ⁸ V terminologii Heissler, Valenčík, Wawrosz [2010b] tyto osoby mají speciálně vyvinutou primární schopnosti. Jedná se o schopnosti, kterými disponuje každý člověk – nicméně každý z nás je má zastoupeny rozdílně. Většina osob proto musí tyto schopnosti rozvíjet – učením, tréninkem apod. Přitom lidé využívají poznatky, kterými již lidstvo disponuje, čili v terminologii Heissler, Valenčík, Wawrosz [2010b] zároveň rozvíjí své sekundární schopnosti.
- ⁹ Jedná se zejména o publikace z 90. let 20. století.
- ¹⁰ Text zde vychází z řady prací kritizujících zde zmíněný jednoduchý předpoklad vzniku SC. Např. Hoodge a Stolle [2003].
- ¹¹ Tato všeobecná důvěra je obvykle v průzkumech otázkou, zda lze většinu lidí důvěřovat nebo zda by měl být člověk opatrný, pokud jedná s ostatními lidmi. V regionech s vyšší selekcí, se častěji objevují odpovědi, že by člověk měl být opatrný [viz Hart a Dekker 2003].
- ¹² Pojem instituce je chápán v pojetí nové institucionální ekonomie [např. Voigt 2008] tedy jako normy a pravidla ovlivňující lidské jednání. North [1991, s. 97] konkrétně definuje instituce jako „lidmi vymyšlená omezení lidské interakce. Utvářejí odpovídající motivace vzájemné směny, ať je tato směna politického, společenského či ekonomického ducha.“ Formální instituce jsou potom instituce schválené a vymáhané státem (např. zákony), neformální instituce zahrnují zvyky a tradice, obvyklé způsoby jednání, morální normy apod., tedy pravidla, pro které nebyl zřízen žádný speciální subjekt určený k jejich vynucování.
- ¹³ Na to, že prospěch jedné skupiny může být dosahován na úkor ostatních skupin, upozornil už např. Adam Smith [česky Smith 2001] ve svém „Pojednání o původu a podstatě bohatství národů“, když uvedl, že schůzky obchodníků a producentů končí konspirováním proti veřejnosti.
- ¹⁴ Podrobněji např. Rubio [1997].
- ¹⁵ Z tohoto pohledu je poněkud paradoxní Putnamova publikace „Bowling alone“ [Putnam 2000], která se snaží dokumentovat pokles aktivit, které provádějí Američané společně – název publikace poukazuje, že v USA v druhé polovině 20. století rostl počet individuálních hráčů bowlingu a klesal počet hráčů, kteří hrají bowling ve více lidech. Putnam z dané skutečnosti vyvozuje řadu negativních závěrů pro soudržnost americké společnosti. Nicméně byl nucen připustit, že pachatel druhého největšího teroristického útoku v USA (atentátu na federální budovu v Oklahoma City – v době vydání Bowling alone, tj. před útoky na Světové obchodní centrum v New Yorku z 11.9. 2001, se jednalo o nejzávažnější teroristický útok v USA se 168 mrtvými) diskutoval některé okolnosti atentátu, právě když hrál bowling s lidmi, kteří zastávali podobné postoje.

- ¹⁶ Uvedme zde, že potom jsou svým způsobem liché obavy z tzv. převzdělanosti, tj. že subjekty mohou disponovat znalosti, které nevyužijí a které jim užitek a příjem generovat nebudou. Podrobněji k problematice převzdělanosti např. Hartog [2000], Koucký a Kovařovic [2007], Kameníček [2003].
- ¹⁷ Problematika černého pasažera je podrobně rozebrána v ekonomické literatuře – viz např. Heissler, Valenčík a Wawrosz [2010a].
- ¹⁸ Příčinou tohoto stavu je samozřejmě i nejasnost pojmu SC, z které plyne jeho obtížná měřitelnost. Ačkoliv existuje řada pokusů, jak SC měřit [viz Šafr a Sedláčková 2007], pro většinu způsobů platí, že měření zahrnuje řadu proměnných, které se obtížně agregují (laicky řečeno, ze kterých by se snadno vytvořila nějaká souhrnná jednotka vyjadřující velikost úrovně SC). Pokud se SC obtížně měří, potom ale lze obtížně hodnotit i přínosy investic do SC. I z tohoto pohledu jsou ovšem investice do SC problematické.
- ¹⁹ V případě zastarání SC tedy nelze hovořit o tom, že by investice do SC byla zcela zmařena, respektive, že by nepřinášela žádoucí efekt.
- ²⁰ Nicméně i samotné plynutí času může být důvodem zastarání (opotřebení) SC. Jako ilustrativní příklad lze uvést situaci rozpadu dlouholetých přátelství z důvodu, že uplynutím času se toto přátelství vyčerpalo (přátelé si nemají co říci), aniž by došlo k jiné změně (typu ukončení školy, změna práce, apod.).
- ²¹ Paralelní hru lze definovat jako jednání, při kterém dochází ke skrytému porušení institucí (tedy formálních a neformálních pravidel), které existují v rámci nějaké jiné (viditelné, zjevné) hry. Protože cílem této hry je získat zdroje a výnosy (užitky) ve prospěch jedinců, kteří paralelní hru hrají, dochází při této hře zároveň ke skryté redistribuci, kdy v rozporu s normami, které v dané síti existují, někteří jedinci získávají více zdrojů či příjmů (užitků), než kolik jim dle norem dané sítě náleží. Můžeme tak hovořit o paralelní redistribuční hře. Podrobněji viz např. Valenčík [2008].
- ²² Přímým rozhodováním rozumíme, že dotyčná osoba vskutku rozhoduje, jak budou zdroje, výnosy (užitky), jež má síť k dispozici, použity ve prospěch jednotlivých členů sítě. Nepřímým rozhodováním rozumíme situaci, kdy dotyčná osoba (osoba A) ovlivňuje rozhodnutí jiné osoby (osoby B), přičemž osoba B se nechá od osoby A ovlivnit a je veřejně (mezi ostatními členy sítě) známo, že se k tomuto ovlivnění dochází – pokud by daná informace nebyla veřejně známa, jednalo by se v našem pojetí o paralelní hru.
- ²³ Dané získávání příjmu nebo užítku může mít nejrůznější formy – od přerozdělování, kdy jsou osobám mimo danou síť legálně či nelegálně odebrány zdroje až statky až např. po situaci, kdy daná síť dodává určité statky (např. drogy) za příliš vysokou cenu.
- ²⁴ Podrobněji viz Valenčík [2008].
- ²⁵ Může přitom jednat zcela altruisticky, na altruismus se lze totiž dívat i tak, že altruista má potěšení (tedy užitek) z prospěchu druhých. Podrobněji viz např. Svoboda [2010].
- ²⁶ Příkladem takovýchto personálně odlišných sítí může být síť zahrnující rodinné příslušníky a síť zahrnující zaměstnance firmy, ve které daná osoba působí. Čili možnost, že dotyčná osoba bude mít rozhodovací právo ve více personálně odlišných sítích, existuje, tento počet sítí však nemůže být příliš velký – už jen z důvodu, že není v lidské kapacitě efektivně řídit více sítí najednou [Nakonečný 2009].
- ²⁷ Ilustrativně řečeno, v důsledku toho, že někdo vystuduje lékařskou fakultu a získá tak schopnosti pracovat jako lékař, může zároveň získat hierarchické postavení vůči pacientům či jiným osobám.
- ²⁸ Opět ilustrativně lze uvést situaci některých poslanců, kteří díky této své pozici, poté, co skončil jejich mandát, získali lukrativní pozici v některé státní instituci.
- ²⁹ Průkopnické dílo ekonoma G. Beckera „Human Capital - A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education“, které se danou problematikou rozsáhle zabývá, vyšlo poprvé v roce 1964. Zde v textu odkazujeme na třetí vydání této publikace, viz Becker [1993].
- ³⁰ Tento názor je uveden i na www.socialcapitalgateway.org v sekci, která se věnuje vztahu SC a HC.
- ³¹ Vítěznou koalici se rozumí koalice, která ve svůj prospěch získává zdroje nebo výnosy (užitky) na úkor osob stojících mimo tuto koalici. Protože naprostá většina společenských systémů je redistribučními systémy, tj. dochází v nich k přerozdělování zdrojů či výnosů (užitků) mezi jednotlivými členy systému (hráči), lze za vítěznou koalici označit tu koalici, v jejíž prospěch přerozdělování probíhá. Podrobněji k problematice redistribučních systémů, vítězných koalicí viz Valenčík [2008], Wawrosz [2009], Wawrosz [2010].
- ³² Těchto systémů (společností) může být samozřejmě více, tj. jedna paralelní hra může porušovat pravidla, která existují ve více systémech.
- ³³ V právní terminologii se tak odhalivší dopouští vydírání. Podrobněji viz Budinský, Valenčík a kol. [2010].
- ³⁴ Podrobněji Furubotn a Richter [2005].
- ³⁵ Analogií zde můžou být problémy, se kterými se potýkají imigranti přicházející do jiné země se začleněním do společnosti této země. Podrobněji např. Scheu [2011].

Utváření obrazu sociální struktury současné české společnosti ve skupinových rozhovorech s „dělníky“ a „profesionály“

Ivan Vodochodský

Shaping Concepts of Social Structure in Contemporary Czech Society in Group Interviews with “Workers” and “Professionals”

Abstract: Based on data from three group interviews conducted with groups of “workers” and “professionals”, this article focuses on ways that interview participants choose in their attempts to cope with sociologists’ demands to describe social structure of the contemporary Czech society. The key category adopted from the interviewers’ questions around which the arguments of participants were centered is the category of “success”. The author analyses measures of success mentioned by participants, its presuppositions, who is regarded as successful by them and which criteria of success they adopt. Also analyzed is the self-positioning of the interview participants and the social group they identify with in the notions of social structure presented by them in the course of the interviews.

Keywords: social structure, success, group interviews, workers, professionals.

Úvod

Tento text vychází z analýzy tří skupinových rozhovorů vedených metodou *focus groups* [blíže k této metodě viz např. Morgan 1996, 2001].¹ Rozhovory byly uskutečněny za účelem zkoumání toho, jak lidé z různých sociálních skupin vnímají ze své vlastní pozice společenskou strukturu současné české společnosti. Cílem textu však není formulovat obecné závěry ohledně sociální struktury a stratifikace a porovnávat přitom existující sociologické koncepty a výzkumy.² Jde mi o to ukázat, jak se v konkrétní situaci výzkumných rozhovorů střetávalo „sociologické“ chápání sociální struktury čerpající ze sociologických konceptů a jejich terminologie na straně výzkumníků s „populárním“ chápáním sociální struktury, které je založeno na sdílené potřebě vnímat společnost jako hierarchicky uspořádanou (alespoň ve smyslu odlišení těch, kteří jsou „nahore“ od těch, kteří jsou „dole“), na straně respondentů.

Jak uvidíme, otázky, které byly respondentům v průběhu rozhovorů kladeny, byly odrazem právě „sociologické“ optiky a sledovaly celou řadu dílčích témat z ní vycházejících, například předpoklady možného úspěchu ve smyslu posunu ve společenské hierarchii směrem vzhůru, vliv vzdělání na tento úspěch, nebo vnější atributy úspěšnosti (představu toho, jak vypadá a co vlastní úspěšný člověk). Takto aplikovaná „sociologická“ perspektiva se však v mnoha situacích ukázala jako nevhodná, míjející se s chápáním hierarchií v současné společnosti na straně respondentů.

Rozhovory proběhly v roce 2010 na dvou místech České republiky (v Praze a v severních Čechách). Každá ze tří skupin (jedné v Praze a dvou v SČ) měla v průměru 10 účastníků z řad respondentů (celkem jich bylo 31) a 2 moderátory.³ Těmi byli pracovníci výzkumné agentury, která se specializuje na realizaci výzkumů metodou FG, a odborný pracovník Sociologického ústavu AVČR, jehož úkolem bylo garantovat průběh a náplň rozhovoru ve vztahu k výzkumným otázkám a předběžnému scénáři rozhovoru.

Mým úkolem jako někoho, kdo se stal součástí výzkumného týmu až poté, kdy byla data shromážděna a přepsána, bylo tato data analyzovat a interpretovat.⁴ Přistupuji k této úloze kvalitativním induktivním způsobem, nenechávám se tudíž omezovat předem danými výzkumnými otázkami, ale naopak budu hledat otázky nové, na něž získané výpovědi respondentů nabízejí odpovědi [Gubrium and Holstein 1997, 2008]. Tento volnější vztah k výzkumným předpokladům zároveň umožňuje oprostít se od vnímání sociální struktury jako určitého konglomerátu sociologických konceptů (strukturalistického pojetí) a zaměřit se na zkoumání představ o sociální struktuře jako něčeho, co v mysli respondentů není pevně dané, ale co je vytvářeno (konstruováno) v konkrétní situaci rozhovoru, v interakci mezi výzkumníky a respondenty.⁵ Z této perspektivy se i potenciální nedostatky průběhu rozhovoru – jazykem objektivistické metodologie „zkreslení“ – mohou stát nikoli překážkou analýzy, ale naopak její nedílnou součástí. Výše nastíněné metodologické přístupy k analýze, tzn. induktivní a narativní přístup chápající rozhovor jako „situované vytváření významu“ [Andrle 2001], nejlépe zapadají do konstruktivistického pojetí výzkumu sociálních nerovností [srovnej Harris 2001, 2003]. To si více než tradiční strukturalistické chápání všímá sociokulturního rozměru nerovností, jejich symbolického původu (ve smyslu zneuznání). Naproti tomu tradiční strukturalistické chápání nerovností více akcentuje jejich distributivní rozměr a klade při tom důraz na takové proměnné, které mají především ekonomické ukotvení (majetek, moc, prestiž). Předmětem zájmu jsou v něm tři velké kategorie nerovností – třídy či vrstvy, etnická příslušnost a rod [srovnej Šanderová, Šmídová a kolektiv 2009: 22].

K interpretaci rozhovorů

Hlavním pojmem, jehož prostřednictvím se moderátoři snažili v rámci skupinových diskusí vyvolat debatu o sociální struktuře, byla kategorie úspěchu. Ptali se respondentů na to, kdo je podle jejich názoru v české společnosti považován za

úspěšného, a žádali po nich grafické znázornění úspěšného člověka, přičemž sami uplatňovali - záměrně či nezáměrně - poměrně schematické atributy úspěšnosti, jakými jsou například oděv - sako a kravata, aktovka a notebook, nové auto a podobně. I když se tím de facto ztotožnily obrazy úspěšného člověka a podnikatele či manažera, lze tento obraz vzít jako východisko a skrze něj si všimnout toho, jak respondenti tuto stereotypní představu úspěchu přijali či nepřijali, jak s ní dále pracovali, jak se vůči ní vymezovali, zda ji dávali do souladu či do protikladu se svými vlastními zkušenostmi a podobně.

Dalšími tématy, prostřednictvím nichž moderátoři oživovali debatu, byly možné předpoklady dosažení úspěchu, nebo naopak faktory, které mohou způsobit, že člověk žádného úspěchu v životě nedosáhne. Za takové potenciální předpoklady byly považovány například vzdělání, kapitál (např. ve formě dědictví), známi a podobně. Pojem úspěch byl moderátory chápán neproblematicky, v podstatě jako vzestupná sociální mobilita (a to převážně z hlediska majetku, mocenského postavení v zaměstnání a prestiže), neúspěch naopak jako žádný vzestup či dokonce pokles v pomyslné sociální hierarchii. Sami respondenti se snažili, jak ukážeme, takovému jednorozměrnému chápání úspěchu narušovat.

V následující analýze se zaměříme jak na samotné chápání úspěchu (konkrétně na to, jak se respondenti vymezovali vůči tomu, co jim bylo jako měřítka úspěchu prezentováno moderátory), tak i na samotný model sociální struktury, který v průběhu skupinových diskusí vykrytalizoval. V něm nás bude zajímat hlavně to, koho respondenti vnímají jako ty, kteří jsou „nahore“, koho vnímají jako ty, kteří jsou naopak „dole“, a kam v této pomyslné hierarchii umísťují sami sebe a jak toto své umístění zdůvodňují a ospravedlňují.

Předem je však potřeba se zastavit ještě u jedné důležité okolnosti. Jak vyplývá z volby cílových skupin, z nichž se rekrutovali respondenti, i z volby lokalit, v nichž výzkum probíhal (viz výše), jednalo se převážně o respondenty se spíše nižším vzděláním (2/3 z nich, ti kteří vykonávali dělnické profese, měli maximálně středoškolské, častěji však byli respondenti pouze vyučení nebo měli základní vzdělání) a žili v místě, kde je vysoká nezaměstnanost a vysoké riziko ztráty zaměstnání (v severních Čechách), obzvlášť pro lidi s takto nízkým vzděláním a kvalifikací. K tomu se ještě přidávaly další charakteristiky znevýhodňující je na trhu práce, např. věk a/ nebo faktické či plánované rodičovství. To znamená, že máme co do činění se skupinou lidí, kterou bychom sice nezařadili mezi sociálně slabé, ale jejíž příslušníci se cítí ohroženi okolnostmi, které do značné míry sami nemohou aktivně ovlivnit (např. důsledky finanční krize, globalizace v některých odvětvích průmyslu, strukturální nezaměstnanost a podobně) a které je mohou do chudoby uvrhnout. Z této pozice tudíž mají tendenci v rozhovorech vystupovat a skrze ni interpretují otázky, které jim jsou kladeny. Zároveň moderátory nevnímají jako někoho, kdo patří do stejné skupiny „ohrožených“ jako oni sami, ale řadí je spíše mezi ty úspěšné (vzdělané, zastávající prestižní profese a nesoucí některé vnější atributy úspěchu, např. dražší oblečení, notebook a další elektronika, služební auto zahraniční výroby atd.).

Úspěch

Ústřední kategorií, jejímž prostřednictvím se moderátoři diskusí snažili navodit debatu o tom, jak respondenti vnímají společenskou strukturu, byla zmíněná kategorie úspěchu. Otázky však nesměřovaly k tomu, zda se respondenti sami považují za úspěšné, nebo co oni sami vlastně za úspěch pokládají, ale k tomu, co je podle jejich názoru za úspěch považováno v současné české společnosti. Měli se tak vlastně pokusit zachytit celospolečenské vnímání úspěchu, což pro ně mohlo být v některých případech obtížné. Vypravěči měli tendenci uplatňovat spíše než abstraktní „celospolečenský“ pohled oproštěný od vlastního hodnocení (je otázka zda to vůbec jde), svou vlastní perspektivu, respektive pohled té společenské vrstvy, s níž se identifikují, na to, co je ve společnosti obvykle za úspěch pokládáno a co je jim jako úspěch společností překládáno.

Měřítka úspěchu

Měřítka celospolečenského úspěchu si tudíž respondenti sami nevolili, ale spíše se vymezovali vůči těm, která považovali za obecně platná. Nositeli těchto společenských norem úspěchu pro ně byli přímo i nepřímo také moderátoři rozhovorů. Nepřímo tím, že jim ve svých otázkách předkládali do značné míry společensky prefabrikované kategorie úspěchu, to, co je nám jako úspěch prezentováno politickými a kulturními elitami například prostřednictvím médií. A přímo, tím že oni sami tyto normy do jisté míry reprezentovali, ať už svým vzezřením, vystupováním, anebo tím, co o sobě respondentům řekli a jak v průběhu rozhovorů vystupovali. V případě respondentů bylo naopak patrné, že oni sami se, snad s výjimkou několika málo vysokoškoláků, za reprezentanty elit, jakkoli široce definovaných, tedy za někoho, komu se podařilo dosáhnout společenského úspěchu z hlediska některého z konvenčních kritérií (majetku, moci, prestiže), nepovažují a že si vůči takto vymezeným vrstvám tzv. „úspěšných lidí“ udržují větší či menší odstup.

Dobrym příkladem toho, jak se mezi moderátory a respondenty měřítka či spíše normy úspěchu vyjednávaly skrze interakci, byla situace, kdy moderátoři (M1, M2) vyzvali respondenty jedné z focus groups (R1-R12), aby společně popsali a posléze i nakreslili, jak vypadá úspěšný člověk:

M1: My jsme se ještě chtěli zeptat, když vlastně se řekne úspěšný člověk, jak vypadá, popište mi ho. (...) M1: Já jsem chtěla, tamhle mám nalepený papír na zdi teda a já bysem chtěla toho úspěšného člověka nakreslit. Jak by vypadal? M2: Jak ho poznáme? M1: Jak ho poznáme? M2: Kdyby někdo šel po ulici?

V poměrně živé debatě, která po této výzvě následovala, zaznívaly různé uvažované atributy toho, jak vypadá úspěšný člověk:

R3: Se usmívá, vypadá spokojenej, určitě není osamělej.

R2: Má určitě obě ruce a obě nohy, si myslím.

M2: Že je zdravěj?

M1: No, co ještě?

R2: I když můžou bejt takový, že budou šťastný a nemusej bejt.

Je zajímavé, že těmi, kdo diskusi vraceli zpátky k typickým rekvizitám úspěšného člověka, byli moderátoři:

M1: Tak co ještě? Možná nějaký vlasy. Tak co ještě úspěšnej člověk? Jde po ulici a jak poznáte, že je úspěšnej? Usmívá se, to je myslím dobrý. Co ještě?

R2: No je to těžký, no. Může bejt úspěšnej a bude mít oblek a kravatu a může bejt úspěšnej a... To se nedá takhle popsat.

R1: Nebo může bejt klidně opilej a může se usmívat.

R2: Může bejt taky úspěšnej, třeba vyhrál někde.

M1: Dobře, ale ten oblek a kravata je pro nás asi trochu jakoby jistota, že je určitě úspěšnej.

R9: Nějaká image.

Nejlépe rozdíl mezi oběma pojetími vystihla poslední poznámka respondentky R9, která vnější atributy úspěchu, na které položila důraz moderátorka M1 (vlasy, oblek, kravata), nazvala „image“. Naopak to, na co kladli důraz ve výše uvedených citacích respondenti (radost – úsměv, spokojenost, neosamělost, zdraví), jsou kvalitativně odlišné jevy, které bychom nenazývali *image*, ale spíše *předpoklady vedoucí k úspěchu* (např. zdraví) a *prožitky spojené s úspěchem* a jejich vnější projevy (dobrá nálada, přízeň ostatních lidí, pocit spokojenosti).

Naopak, když byli respondenti opětovně dotazováni na to, co je společností pokládáno za úspěch, často si ve svých reakcích vypomáhali vtípem nebo ironií. Tak lze rozumět například tvrzení jednoho respondenta, že úspěch znamená „mít o třicet let mladší manželku“. Tento jeho výrok nelze interpretovat jako jeho vlastní měřítko úspěchu, s nímž by se ztotožňoval, ale spíše jako narážku na životní styl některých „elit“.

Větší prostor k vyjádření svého chápání úspěchu dostali respondenti tehdy, když se jich moderátoři ptali, co pro ně znamená „mít se dobře“. To respondenti ještě méně než být úspěšný spojovali s tím, že by člověk měl nějakým způsobem společensky vyčnívat z hlediska svého postavení, majetku a podobně. Samozřejmě že je z jejich výpovědí patrné, že by na tom rádi byli lépe, co se týče příjmů a majetku, ale atributy „dobrého živobytí“ jsou pro ně mnohem obvyklejší, takové, které jsou dosažitelné jim samotným a kterými tudíž mohou činit legitimním svůj vlastní každodenní život a to, o co se v něm sami snaží. Zmiňovali proto opět takové hodnoty, jako jsou zdraví, spokojenost, zaměstnání (téměř jakékoli, důležité je „mít na chleba“, není nutné mít „10 miliónů na kontě“) a s tím spojený dostatek peněz na základní potřeby. Mít se dobře znamená pro respondenty „žít v rovnováze“, nemít „ani málo ani moc“. V těchto výpovědích je přítomen velmi silný legitimizační potenciál, snaha ukázat moderátorům i ostatním účastníkům diskuse, že to jak žijí oni, i když nejsou žádné „celebrity“ ani „boháči“, je v pořádku.

Předpoklady úspěchu

Hlavní debata ohledně toho, jaké předpoklady jsou důležité pro dosažení úspěchu, se, především díky otázkám, které byly respondentům položeny, rozvíjela nad tématy *vzdělání a známosti*. Sférou, pro kterou se oba dva tyto předpoklady ukázaly pro respondenty jako významné, byla oblast *zaměstnání*. Opět se zde však v duchu toho, co bylo řečeno již dříve, responden-

tům nejednalo o úspěch ve smyslu dosažení kariéry, mocenského postavení v zaměstnání, nebo snad nadprůměrných příjmů. Jejich představa úspěchu v tomto směru měla zcela obvyčné rozměry spočívající v možnosti udržet si stávající zaměstnání v situaci hrozícího propouštění, nebo najít si nové zaměstnání, pokud o něj v minulosti přišli.

Vzdělání v tomto ohledu z hlediska respondentů hraje menší roli než to, když má člověk nějakého známého, který mu zaměstnání sežene, respektive když je „za dobře“ se svými nadřízenými, což mu umožní, aby se jeho případné propouštění dotklo až na posledním místě. Jedna z respondentek například popisovala zkušenost ze svého zaměstnání (pracuje jako hradlařka v dole), kterou ostatní respondenti hodnotili jako extrémní, ale nijak zvlášť se nad ni nepozastavovali. Hovořila o kolegyni, která „spí“ se všemi svými nadřízenými:

R16: A máme tam právě jednu kolegyni a jako ta, už jsme včera s tou druhou počítaly, s kým ještě ona na vedení nespala, protože opravdu ona už má celou šachtu podepsanou, jako všechny hradla. No jde si za tím prostě. Ale teď ona vlastně má tu jistotu, protože má všechny vlastně uděláno, takže ona teda tu jistotu má, že jí jen tak asi nepropustí, protože má všechno.

Jiná respondentka naopak popisovala situaci, kdy se jejímu synovi nakonec po dlouhé době podařilo „záračně“ najít po skončení studia zaměstnání, přestože v dané firmě, která ho zaměstnala, neměl žádné známé:

R17: Snažil se shánět, ať hledal, jak chtěl, a nešlo to, vůbec nikde, jezdili jsme, dávali jsme životopisy a tak, jak říkáte známosti, tak já jsem se toho taky bála, protože absolutně nemohl sehnat tady práci. Nakonec jsme šli dvakrát vlastně na rafinérskou tady, což je docela velké podnik, udělal konkurs, nevzali ho, tak jsem si říkala, aha, musí bejt nějaká tlačěnka nebo něco, pozvali ho podruhé, že teda ho vezmou, jakmile se uvolní jiný místo, že teda byl vzatej jinej, vhodnější kandidát. A dostal se tam na potřeť, a když s někým mluvím, tak nikdo mi vůbec nevěří, že se tam dostal bez protekce, takže já jako nemůžu říct, já jsem úplně přesvědčená, že dostal dobrou práci, kvalitní a bez protekce, takže.

A i třetí respondentka, která pracuje jako dělnice v továrně na hygienické potřeby, popisovala, jak, když se jí podařilo si toto zaměstnání najít, musela přesvědčovat své známé o tom, že to skutečně nebylo na základě známosti, ale proto, že prostě „měla štěstí“. I když někteří respondenti uznávali, že v praxi je možné někdy najít zaměstnání i bez známostí (protekce, „tlačěnky“), zároveň deklarovali existenci všeobecného přesvědčení o tom, že známosti jsou při hledání a udržování zaměstnání v naší společnosti zcela klíčové a nenahraditelné.

Status vzdělání byl ve výpovědích respondentů jiný. Nikdo z nich nezpochybňoval, že je vzdělání pro život důležité. Všichni respondenti, kteří mají děti, hovořili o tom, že je podporují ve studiu, nebo že litují toho, že jejich děti studium neabsolvovali, ať už z vlastní vůle nebo kvůli jeho finanční náročnosti. Zároveň však zcela otevřeně hovořili o tom, že známosti a protekce mají při hledání zaměstnání větší váhu než vzdělání a že, pokud se bude rozhodovat o dvou adeptech na totéž místo, nezvítězí zpravidla ten s lepšími předpoklady (vzdělanější, kvalifikovanější), ale ten, který má v dané firmě nebo instituci patřičné konexe. Takže, zatímco známosti byly prezentovány jako něco, co lze využít k úspěchu přímo, vzdě-

lání je naopak dlouhodobou investicí, která nevede bezprostředně k úspěchu. Tento moment byl o něco silnější v případě respondentů s nižším vzděláním, lze ho však vysledovat i ve skupině kvalifikovaných respondentů.

Kdo jsou ti úspěšní

Respondenti v zásadě odlišovali jen několik málo kategorií lidí, kteří podle nich dosáhli úspěchu v očích celé společnosti. Nejčastěji to byli v jejich představách politici a manažeři, dále pak také někteří podnikatelé. Okrajově zmiňovali rovněž sportovce a také lékaře, u nichž však dávali najevo, že jsou si vědomi inkonsistence jejich statusu ve smyslu rozdílu mezi prestiží respektive významem jejich povolání pro společnost a výší jejich příjmů v porovnání s ostatními jmenovanými skupinami.

Kromě těchto kategorií vzešlých z tradičního chápání úspěchu coby konglomerátu moci, majetku a prestiže však respondenti byli schopni aplikovat na kategorii úspěchu také svá vlastní měřítka, relativní měřítka, když hovořili nikoli o tom, koho považuje za úspěšného tato společnost, ale o svých vlastních příkladech úspěšných lidí. V takových situacích vycházeli v očích respondentů jako úspěšní nikoli reprezentanti elit, ale lidé, jejichž celková situace byla mnohem bližší té, v nichž se nacházeli sami respondenti, s nimiž se dokázali oni sami identifikovat. Byli to zpravidla ti, kdo se museli v životě vyrovnávat s nějakým znevýhodněním, nebo lidé, jejichž úspěch byl výrazný v porovnání s výchozími podmínkami, z nichž vzešli. Typickým příkladem byl bratr jednoho respondenta, který navzdory tomu, že je na vozíčku, žije sám a žije se vlastní prací. Dalšími příklady byli chovanec dětského domova, který se po dosažení dospělosti dokázal začlenit do běžného života, skupina Vietnamců žijících v Česku, kteří usilovně pracují a jejichž děti studují na českých školách, nebo bezdomovkyně, která se zvládla ze své situace dostat vlastním úsilím:

R17: Tam u nás v Litvínově byla bezdomovkyně, každé den spala před poliklinikou, jezdila jenom na kole, neměla nic. Dneska kdybyste jí viděli, taky se z toho vyhrabala sama, roznáší letáky, hledá každou korunu, takže já bych nemohla, řeknu právě, že si to člověk zavinil sám, protože vidím, že ona se snažila natolik, že se z toho dostala pryč.

Jak je vidět, příklady úspěšných lidí, které uváděli respondenti, se výrazně liší od konvenčních představ moderátorů. Žádný z uvedených příkladů s sebou nenesl prvky „image“ tzv. úspěšných lidí, úspěch se v tomto případě neměří vlastnictvím drahých movitých věcí (automobilu, spotřební elektroniky, oblečení a podobně), ani nějakou výjimečnou pozicí v zaměstnání nebo ve společnosti jako celku. Kritéria úspěchu nejsou z pohledu respondentů absolutní, tzn. měřitelná např. velikostí částky na bankovním účtu nebo cenou vlastněné nemovitosti), ale vždy relativní, vztažená k výchozí pozici každého takto „úspěšného“ jedince. Zároveň respondenti uplatňovali „měkká“ kritéria úspěšnosti založená na sociálních identitách jedinců, čili na tom, zda dotyčný jedinec je například muž nebo žena, zda je zdravý či nemocný, jakého etnika či barvy pleti je a podobně. To znamená, že nějaký počin byl považován za úspěch nikoli sám o sobě, ale skrze uvědomění si toho, že dotyčný člověk je například zdravotně hendikepovaný, že vyrůstal mimo rodinu, nebo že je to cizinec, který přišel žít do České republiky z jiné země.

Kritéria hodnocení úspěchu

Ke dvěma chápáním úspěchu, tj. *vnějšímu* (to znamená, koho podle respondentů považuje za úspěšného společnost) a *vnitřnímu* (s jakým typem úspěchu se ztotožňují sami respondenti) se vztahovala poněkud odlišná kritéria hodnocení. Jinými slovy, respondenti jim přisuzovali kladné či záporné znaménko různým způsobem. V případě společenských elit (politiků, manažerů, podnikatelů) si všimli toho, zda tyto elity dosáhly úspěchu (majetku, moci, prestiže) *pocitivým* či *nepocitivým* způsobem. Je třeba říci, že v názorech respondentů převládal vůči těmto elitám spíše kritický tón a malá míra identifikace. V případě politiků byl pocit, že se jedná o skupinu, která své výsadní postavení využívá nelegitimním způsobem, dokonce zcela dominantní. Pro označení politických a ekonomických elit, které své mocenské postavení zneužívají podle názoru respondentů k vlastnímu obohacování (prostřednictvím korupce – zmanipulovaných výběrových řízení, tunelování, lobbingu) a jsou vzájemně propojené klientskými vztahy, používali respondenti výrazy „malíčkář mafie“ a „nechtuná skupina nahoře“.

Kritériem, které mělo podobný hodnotící záběr jako poctivost-nepoctivost, bylo to, zda respondenti vnímali něčí úspěch jako *zasloužený* či *nezasloužený*. Toto hodnotící kritérium šlo napříč různými vrstvami společnosti, o nichž respondenti hovořili. Zasloužené tak mohly být vysoké příjmy vrcholových manažerů prosperujících firem (podle něкого např. mzda ředitele společnosti ČEZ), příjmy lékařů a pracovníků v jiných náročných profesích, nebo materiální bohatství některých řadových podnikatelů vykoupené tím, že jsou v zaměstnání „od nevidím do nevidím“. Pro posouzení zaslouženosti úspěchu všeho druhu bylo rozhodující to, zda dotyčný člověk musel vynaložit nějaké úsilí, zda se musel či nemusel snažit, aby svého příjmu majetku nebo postavení, či obecně uspokojivé životní situace dosáhl. Kritizováni tak byli stejně tak manažeři krachujících firem, kteří si vyplácejí vysoké mzdy a „zlaté padáky“, jako příjemci sociálních podpor a dávek, kteří si nehledají zaměstnání a využívají různé možnosti, jak obejít kontrolní mechanismy, nebo si ještě více přilepšit (např. rodiče, kteří dávají své děti do pěstounské péče prarodičům, protože na ně lze tak získat vyšší dávky).

Neúspěch

Tím jsme se dostali na opačný konec pomyslného společenského žebříčku, a sice k tomu, které kategorie lidí respondenti považovali za neúspěšné, jak je definovali, jaká měřítka neúspěchu na ně aplikovali a podle čeho je hodnotili. Toto téma je natolik rozsáhlé, že by si zasloužilo celý samostatný text.

Jako skupinu na nejnížší příčce pomyslné sociální struktury na dotaz moderátorů respondenti definovali ty lidi, kteří mají tak nízké příjmy, že jim nevystačí ani na pokrytí nezbytných životních nákladů, takže jsou nuceni se buď zadlužovat, nebo snižovat svůj životní standard a stávat se závislými na pomoci ostatních. Na konci této sestupné trajektorie pak stojí bezdomovci. I zde respondenti používali kritéria hodnocení, dokonce podobná jako v případě úspěchu. Rozlišovali, kdo si svou situaci přivodil sám, protože se dostatečně nesnažil, a komu k ní napomohly okolnosti (např. hromadné propouštění nebo zdravotní hendikep), se kterými se nedokázali vypořá-

dat. Důležité pro hodnocení této situace z pohledu respondentů bylo to, zda se neúspěšný člověk snaží svou situaci změnit k lepšímu, nebo zda je pasivní a pouze přijímá pomoc a „nadává na poměry“. Snahou lze i neúspěch přeměnit v relativní úspěch, jak o tom svědčily výše zmíněné příklady úspěchu, které respondenti uváděli.

Skupinami, na nichž lze tento přístup dobře ilustrovat, jsou Romové a Vietnamci, jejichž srovnání se ve dvou ze tří rozhovorů objevilo. U obou dvou skupin respondenti vnímali obtížnou startovní pozici pro dosažení úspěchu. V případě Romů zmiňovali na prvním místě barvu pleti a dále chybějící motivaci ze strany rodiny. U Vietnamců nehrála tak velkou roli jejich vnější odlišnost, jako spíše kulturní rozdíly a jazyková bariéra. Co však v očích respondentů obě skupiny výrazně odlišovalo, byla snaha o zlepšení situace a dosažení úspěchu na straně Vietnamců a pasivita a absence takovéto snahy na straně Romů. Měřítkem pro respondenty bylo pracovní nasazení a zájem o dosažení vyššího vzdělání v generaci dětí. Romové v obou ohledech vycházeli pro respondenty jako ti horší, k čemuž se ještě přidala údajná snaha některých z nich zlepšovat si svou situaci nepoctivým způsobem. Kritérium poctivosti-nepoctivosti se tak objevilo na obou dvou koncích sociální hierarchie, jak u nepoctivých elit („nechutné třídy nahoře“), tak i u nepoctivých příjemců sociální pomoci státu. Někteří respondenti dokonce dávali tyto dvě, z hlediska konvenčního chápání sociální struktury na hony vzdálené, kategorie lidí do jedné přihrádky, a sice jako ty, kteří „vysávají“ tento stát pro svůj vlastní osobní prospěch. Pro některé respondenty pojem „malinká mafie“ zahrnoval celou takto širokou škálu lidí, od manažerů a státních úředníků, kteří praktikují korupční jednání, až po lidi neoprávněně pobírající dávky a jezdící přitom v drahých autech.

Vnímání sociální struktury

To, co navenek vypadá jako pouhé reakce na zvědavé otázky moderátorů, ve skutečnosti plní v konkrétní situaci výzkumných rozhovorů důležitou sociální funkci. Respondenti nejen že skrze výpovědi o svém pohledu na uspořádání společnosti, na to, kdo v ní je „nahore“ a kdo „dole“, vytvářejí pro moderá-

tory a ostatní účastníky diskuse svůj obraz tohoto uspořádání, v rámci něhož se také nějakým způsobem zařazují. Současně s tím využívají této příležitosti k tomu, aby svou pozici v takto kooperativně, skrze interakci vytvořeném schématu sociální struktury vysvětlili a obhájili. Cílem této obhajoby je ukázat publiku, že oni, navzdory různým omezením a vlivům, nad nimiž nemají zcela kontrolu, vedou „správný život“. Přitom kritéria a měřítka toho, co v dané situaci znamená vést ten správný život, se rovněž definují přímo na místě. Každý člověk totiž disponuje určitým „repertoárem identit“ [srovnej Amara, Schnell 2004], z nichž se vždy snaží zvolit tu, která je nejměřenější dané sociální situaci. V tomto případě je smyslem volby příslušné identity překonat větší (v případě dělníků) či menší (v případě kvalifikovaných „profesionálů“) sociální rozdíl mezi respondenty a moderátory, zdůraznit sdílené hodnoty a naopak potlačit předpokládané zdroje rozporů. Totéž dělali také moderátoři směrem k respondentům.

Výsledkem skupinových rozhovorů v rámci tohoto výzkumu bylo vytvoření poměrně komplexního schématu sociální struktury, v němž na všech úrovních figurují skupiny aktérů, které svou pozici v této struktuře získaly poctivým či nepoctivým způsobem, zaslouženě či nezaslouženě. Respondenti se vymezují celkově příznivěji k těm skupinám, jejichž pozice je nějakým způsobem souměřitelná s tou, kterou vnímají jako svou vlastní. Respondenti s dělnickými profesemi zařazovali sami sebe někam „těsně nad“ skupinu, kterou vnímali jako chudou, mající problémy se zajištěním základních zdrojů obživy. Dávali tím najevo, že oni jsou ti, kteří se „drží nad vodou“ na rozdíl od těch, kteří „klesají ke dnu“. Naopak respondenti, kteří měli středoškolské nebo vysokoškolské vzdělání a vykonávali kvalifikovanou práci („profesionálové“), sami sebe definovali jako „střední vrstvu“, čímž se de facto stavěli na roveň moderátorům diskuse. Příslušníci všech skupin respondentů bez rozdílu se pak vymezovali pozitivně jako ti, kteří se snaží „mít se dobře“ podle svých vlastních skromných měřítek, a naopak negativně vůči těm, kteří chápou úspěch jako dosažení maximálního zisku i za cenu porušování pravidel. Do této skupiny jim spadala velká část politických a ekonomických elit, čili „těch nahoře“.

- Amara, M., I. Schnell. 2004. „Identity repertoires among Arabs in Israel”. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 30 (1): 175-193.
- Andrle, V. 2001. *Narrativisms in Sociological Work with Life Stories: Critics and Advocacy*. [online]. <http://www.andrle.org.uk/narrativisms.html>.
- Gubrium, J., J. Holstein. 1997. *The New Language of Qualitative Method*. Oxford: Oxford University Press.
- Gubrium, J., J. Holstein. 2008. *Analyzing Narrative Reality*. London: SAGE Publications.
- Harris, S. R. 2001. „What Can Interactionism Contribute to the Study of Inequality? The Case of Marriage and Beyond”. *Symbolic Interaction* 24: 455-480.
- Harris, S. R. 2003. „Studying Equality/Inequality: Naturalist and Constructionist Approaches to Equality in Marriage”. *Journal of Contemporary Ethnography* 32 (2): 200-232.
- Katrňák, T., P. Fučík. 2010. *Návrat k sociálnímu původu: vývoj sociální stratifikace české společnosti v letech 1989 až 2009*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury. Masarykova Univerzita.
- Machonin, M., M. Tuček. 1996. *Česká společnost v transformaci: k proměně sociální struktury*. Praha: SLON.
- Miller, R. 2000. *Researching Life Stories and Family Histories*. London: Sage Publication.
- Morgan, D. L. 1996. „Focus Groups”. *Annual Review of Sociology* 22: 129-152.
- Morgan, D. L. 2001. *Ohniskové skupiny jako metoda kvalitativního výzkumu*. Boskovice: Albert.
- Šanderová, J. 2000. *Sociální stratifikace: problém, vybrané teorie, výzkum*. Praha: Karolinum.
- Šanderová, J., O. Šmídová a kolektiv. 2009. *Sociální konstrukce nerovností pod kvalitativní lupou*. Praha: SLON.
- Tuček, M. (ed.) 2008. *Soudržnost v diferencující se společnosti*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Mgr. Ivan Vodochoďský, PhD. (*1974) vystudoval biografickou sociologii na Fakultě sociálních věd UK, kde působil v letech 1997 až 2008 jako vědecký a pedagogický pracovník. Věnoval se metodám výzkumu, analýze biografii a genderu, specificky oblasti mužských studií. Publikoval rovněž na téma sociálních nerovností. V současnosti pracuje jako mediální analytik společnosti Newton Media a dále se věnuje sociologickému výzkumu. Lze jej kontaktovat na adrese: i.vodo@seznam.cz

poznámky

- ¹ Práce na této stati byla umožněna díky grantové podpoře projektu *Od destratiifikace ke stratifikaci? Vývoj sociálně stratifikačního systému v České republice 1991-2009* (GAČR 403/08/0109).
- ² Lze však odkázat na celou řadu prací, které se této problematice v rámci tuzemské sociologické literatury v potřebném rozsahu a s velkou erudicí věnují, např. Machonin, Tuček a kol. [1996]; Šanderová [2000]; Tuček [2008]; Katrňák, Fučík [2010] a další.
- ³ Výběrový soubor tvořily dvě skupiny respondentů, kteří byli příslušníky dělnických profesí (dělník – operátor výroby, uklízečka, prodavačka apod.) a jedna skupina kvalifikovaných lidí („profesionálů“) se středoškolským nebo vysokoškolským vzděláním (např. policista, úřednice magistrátu, účetní, knihovnice, kontrolor kvality apod.). S výjimkou jedné podnikatelky byli všichni v zaměstnaneckém poměru. Mezi „dělníky“ byli v malé míře zastoupeni i lidé momentálně bez zaměstnání, ve větší míře ti, kteří měli s nezaměstnaností vlastní zkušenost, nebo zkušenost zprostředkovanou, např. skrze svého partnera nebo jiného rodinného příslušníka. Necelé dvě třetiny

respondentů tvořily ženy (20), mužů bylo celkem jedenáct. Věkový průměr respondentů byl přibližně 40 let (u některých nebyl údaj o věku uveden), nejmladšímu z respondentů bylo 26 let, nejstaršímu kolem 50 let. Téměř všichni respondenti byli zadaní a měli vlastní děti nebo vychovávali děti svých partnerů.

⁴ Na jednu stranu je to samozřejmě nevýhoda, zároveň to však umožňuje více se oprostit od očekávání předem vkládaných do výpovědí respondentů, které se pochopitelně ne vždy podařilo naplnit. Při pohledu z vnějšku se také lépe vyjeví některé nedostatky, které provedené rozhovory vykazují.

⁵ Jedná se tedy o obdobný konstruktivistický „narativistický“ přístup k výzkumnému rozhovoru, o jakém hovoří v souvislosti s biografickým výzkumem Robert Miller [srovnej Miller 2000] jehož definici dále zpřesňuje Vladimír Andrle [Andrle 2001].

Reflexe novodobých českých dějin, sametové revoluce a současného vývoje v názorech veřejnosti¹

Stanislav Hampl, Jiří Vinopal, Jiří Šubrt

Reflections of Modern Czech History, the Velvet Revolution and the Current Development in Public Opinion

Abstract: This article describes the attitudes of the Czech public towards the Velvet Revolution and towards the social situation preceding and following it. The text deals with the general image of Velvet Revolution in the context of modern Czech history, tracks public opinion on this event, deals with evaluations of the period before and after November 1989, and handles assessments of the whole previous period. The event of the Velvet Revolution in Czech history is seen predominantly as a highlight, and as a positive phase in Czech history. Similarly, the stage that followed is seen in a predominantly positive light, although not so much as the change of political regime itself. However, there is a significant difference between how Czech public opinion judged the first and second decades after the Velvet Revolution. According to the public, not all areas of society have showed improvement during the latter period; in some cases developments are viewed negatively.

Keywords: Velvet Revolution, public opinion, historical consciousness, public opinion survey.

Sociální změny byly v naší zemi odstartovány před více než dvaceti lety událostmi, které se běžně označují výrazem „sametová revoluce“. Vnímání sametové revoluce a jednotlivých událostí spojených s pádem komunistického režimu je podstatnou složkou historického vědomí české společnosti. Pro současnou střední generaci, která osobně nezažila komunistický puč v roce 1948 a v době násilného potlačení Pražského jara a následného nástupu tzv. normalizace byla ještě v dětském věku, je listopad 1989 jediným výrazným dějinným zlomem, který mohla „pocítit na vlastní kůži“, kterého se mohla aktivně zúčastnit a následně pak využít možnosti, které přechod ke svobodné společnosti nově nabídl. Dvacáté výročí sametové revoluce, které si česká společnost připomněla v roce 2009, výrazněji přitáhlo pozornost širší veřejnosti k tehdejší události, podnítilo vznik řady analýz tehdejších událostí i polistopadového vývoje [např. Kunštát 2010] a vyvolalo řadu otázek a diskusí spojených s hodnocením jejího významu a s bilancováním následujícího období, které znamenalo postkomunistickou společenskou transformaci [Večerník 2002], přechod od autoritativního posttotalitního společenského systému k demokracii [Brokl 1990; Balík et al. 2003; Balík a Kubát 2004], od plánovaného hospodářství k tržní ekonomice, a rovněž postupné začleňování do evropských a euroatlantických struktur.

Tato stať má za cíl deskriptivním způsobem zmapovat postoje české veřejnosti, které s přechodem k novému typu politického, ekonomického a společenského systému souvisejí. Opíráme se v ní zejména o data ze tří velkých výzkumů, které proběhly v roce 2009, tedy u příležitosti 20. výročí listopadových událostí.² Tam, kde je to možné, uvádíme přitom srovnání zahrnující delší časové období, případně využíváme i další poznatkové zdroje.³ Obecným teoretickým rámcem, ze kterého k analýze reflexe novodobých českých dějin, sametové revoluce⁴ a současného vývoje v názorech veřejnosti přistupujeme, je koncepce historického vědomí a kolektivní paměti.⁵

V textu děleném do pěti částí nejprve vložíme historický obraz sametové revoluce do kontextu vnímání novodobých českých dějin a následně představíme názory české veřejnosti na událost jako takovou. Ve třetí části se budeme věnovat porovnání období před a po listopadu 1989 a ve čtvrté pak následně hodnocení porevolučního vývoje samotného. V závě-

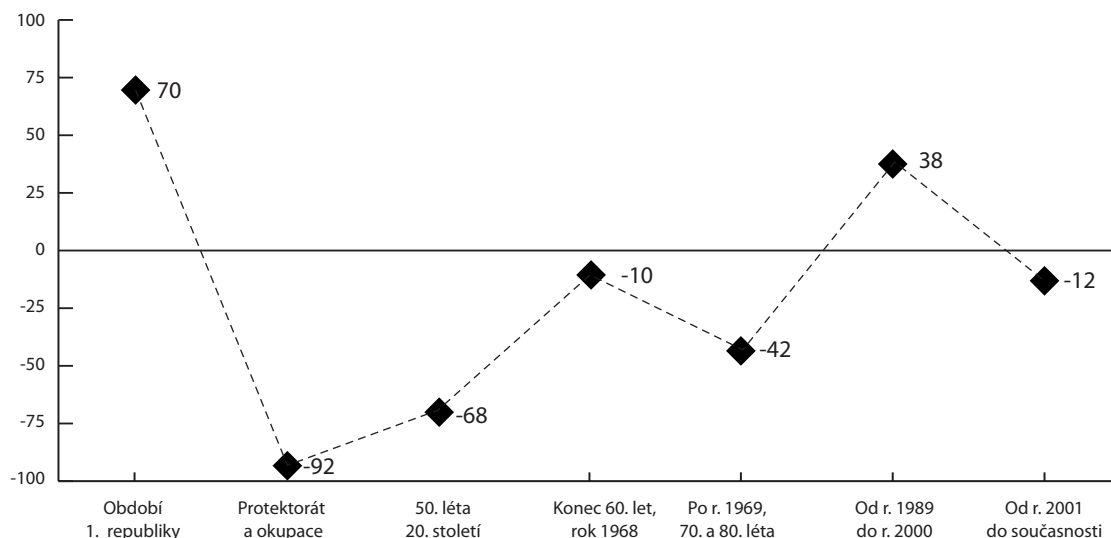
rečné diskusi se pokusíme vysvětlit některé klíčové poznatky a zejména pak určité rozpory v hodnoceních vyjadřovaných českou veřejností.

Názory občanů ČR na novodobé české dějiny

Hlavním tématem stati je sametová revoluce, co jí předcházelo, a to, co po ní následovalo. Nicméně nejprve je vhodné zaměřit se alespoň krátce na širší kontext české historie od první světové války. Klíčové události konce století se tak podaří zasadit do kontextu, v němž jsou novodobé dějiny českou veřejností v současnosti vnímány celkově.⁶

Podívejme se na uplynulé století nejprve z hlediska hodnocení jednotlivých etap v pojmech *vzestupu* a *úpadku* (viz Graf 1). V tomto ohledu je z novodobých českých dějin vůbec nejlépe hodnoceno období První československé republiky mezi světovými válkami, které pozitivně vnímá zásadně více současných českých občanů, než kolik jej hodnotí negativně (85 % ku 15 %). Naopak jako fáze úpadku je nejčastěji vnímáno období hned následující, tj. protektorát a okupace nacistickým Německem (4 % ku 96 %), a velmi podobně v negativním světle hodnotí současná česká veřejnost také léta, která následovala po únoru 1948, tj. konec čtyřicátých a padesátá léta (16 % ku 84 %). U vnímání konce 60. let a konkrétně roku 1968 se již podíly hodnotících jej jako vzestup a úpadek vyrovnávají (45 % ku 55 %), díky čemuž se v souhrnném vyjádření období na stupnici mezi úpadkem a vzestupem dostává výrazně výše, než dvě období předcházející. Ochlazení a nový úpadek však očima současné veřejnosti přichází hned následovně, a to v 70. a 80. letech. Negativní hodnocení u nich sice již nepřevažuje nad pozitivním o tolik, jako tomu bylo v případě období před Pražským jarem, přesto jsou i tato dvě desetiletí českou veřejností hodnocena jako období úpadku velmi jednoznačně (29 % ku 71 %). Z pochopitelných důvodů je pak jako období vzestupu podobně dominantně vnímáno první desetiletí po sametové revoluci, ačkoli ani ono nedosahuje takového univerzálně kladného hodnocení, jako je tomu v případě 1. republiky. Za pozornost již v tuto chvíli stojí také to, že druhá dekáda „po sametu“ je hodnocena odlišným způsobem, než byla ta první. Zatímco u období let 1989-2000 podíl vnímajících je jako období rozkvětu převažoval (69 % ku 31 %), u období

Graf 1: Hodnocení jednotlivých období novodobých českých dějin veřejností

Pozn.: Hodnoty udávají rozdíl procentních bodů mezi podíly těch respondentů, kteří období považují za rozkvět a těch, kteří je považují za úpadek, při vyloučení odpovědí „nevím“.

Zdroj: Výzkum Aktér 2009/12, n = 1071.

od roku 2001 do současnosti je již s podílem vnímající toto období jako úpadek prakticky vyrovnaný, resp. mírně převážují negativní hodnocení (44 % ku 56 %). Jak se ukáže v dalších částech tohoto článku, větší míra kritického pohledu na období po prvním desetiletí od revoluce se objevuje v nejrůzněji laděných otázkách a tématech, a zdá se tak být důležitým signálem o určitém zlomu ve vývoji nové demokratické české společnosti.

Poznatky o hodnocení jednotlivých period novodobých českých dějin můžeme prohloubit názory lidí na to, ve kterých obdobích se Češi chovali nejstatečněji nebo naopak, za která by se měli stydět. Jak je patrné, hodnocení období jakožto úpadku ještě neznamena, že nemohlo znamenat významný pozitivní impuls při konstrukci historického vědomí nebo národní identity. Právě v období, které je současnou českou společností vnímáno jako nejhlubší úpadek, tzn. protektorát a okupace, se totiž Češi podle současníků také chovali nejstatečněji. Ostatně, statečně se Češi z dnešního pohledu během relativně krátkého období druhé poloviny 20. století chovali hned při několika příležitostech, navíc také při vyhlášení samostatnosti v říjnu 1918 a při mobilizaci armády před okupací. Těch, kteří na první místo kladou statečnost Čechů během sametové revoluce, je také významné množství, události dřívější historie však v tomto ohledu nijak nepřevyšuje.

Ve kterých obdobích se Češi chovali nejstatečněji

- Vyhlášení samostatnosti v říjnu 1918 11%
- Mobilizace armády před Mnichovem 1938 19 %
- Protifašistický odboj 1938 až 1945 32 %
- Únorové události roku 1948 4 %
- Pražské jaro 1968 8 %
- Protikomunistický odboj 1948 až 1989 8 %
- Sametová revoluce 1989 18 %

Zdroj: Výzkum STEM, Trendy 2008/10, n = 1245.

Podobně v případě hodnocení toho, za které události v novodobých dějinách by se měli Češi stydět, lze najít diferencovanější pohled, než je možné odhalit ze souhrnného hodnocení vzestupu či úpadku celých období. V souladu s ním nejvyššího podílu dosahují události politických procesů v 50. letech, které jako ostudné uvádí nejvyšší podíl současné české populace. Současně však také nezanedbatelný podíl (14 %) udává, že bychom se měli stydět za vývoj po listopadu 1989, což vytváří jakýsi protipól k převážně pozitivnímu hodnocení tohoto období v kategoriích vzestupu a úpadku. Na druhém místě z hlediska studu za události v novodobé české historii se objevuje kapitulace před nacisty, což dále dokládá komplikovaný pohled na události kolem druhé světové války. Z pohledu dnešní české veřejnosti jde o období největšího úpadku; kromě toho je to však také období, kdy se podle největšího podílu současníků Češi chovali statečně, a současně také období, které bylo „odstartováno“ událostmi, vnímanými velkou částí dnešní české veřejnosti jako ostudné.

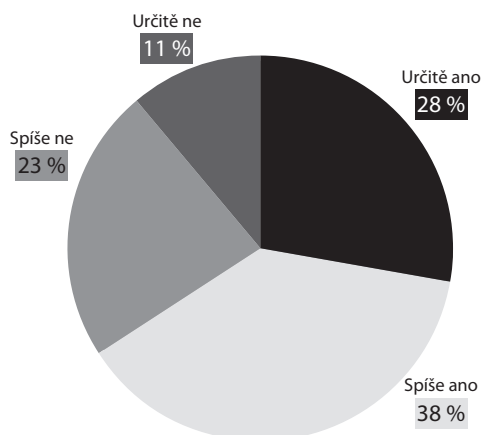
Za která období by se měli Češi stydět

- Rozbití Rakouska-Uherska 1918 3 %
- Kapitulace před nacisty 17 %
- Únorové události 1948 13 %
- Politické procesy 50. let 41 %
- Normalizace 70. a 80. let 12 %
- Vývoj po listopadu 1989 14 %

Zdroj: Výzkum STEM, Trendy 2008/10, n = 1245.

Jak lze očekávat v souvislosti s tím, jak se posouvá hranice osobní zkušenosti a vzpomínek, odpovědi na obě otázky jsou do určité míry podmíněny generačně. Lidé ve věku nad 60 let častěji než ostatní zdůrazňují jako důvod hrdosti mobilizaci před Mnichovem a protifašistický odboj; lidé ve věku 18-29 let naproti tomu více vyzvedají sametovou revoluci. Starší populace poněkud méně často než ostatní vyjadřuje stud za nor-

Graf 2: Je sametová revoluce jednou z nejvýznamnějších událostí našich dějin?

Zdroj: Výzkum STEM, Trendy 2009/10, n = 1278.

malizaci v 70. a 80. letech, častěji naopak vnímá jako období hodné studu vývoj po listopadu 1989 [STEM 2008a, 2008b].

Hodnocení sametové revoluce

Jak bylo uvedeno v předchozí kapitole, ačkoli sametová revoluce je jednou z nejzmiňovanějších událostí mezi těmi, kdy mohou být Češi hrdí na svoji statečnost, období po ní je částí současné české veřejnosti vnímáno jako ostudné. Hodnocení samotné sametové revoluce ani navazujících událostí nebo dalších souvislostí proto není úplně jednoznačné. Podívejme se nyní, jak je z dnešní perspektivy sametová revoluce veřejností posuzována.⁷

Co se týče celkového hodnocení události samé, dvě třetiny občanů dnes soudí, že sametová revoluce je jednou z nejvýznamnějších událostí našich novodobých dějin, zatímco opačného názoru je zbývající jedna třetina. Názory na tuto otázku jsou přitom do určité míry diferencovány věkem a vzděláním, když nejčastěji je sametová revoluce vyzvedávána mezi nejmladšími věkovými ročníky a lidmi s vysokoškolským vzdělá-

ním, nejméně často naopak u ročníků nejstarších a lidmi se vzděláním základním.

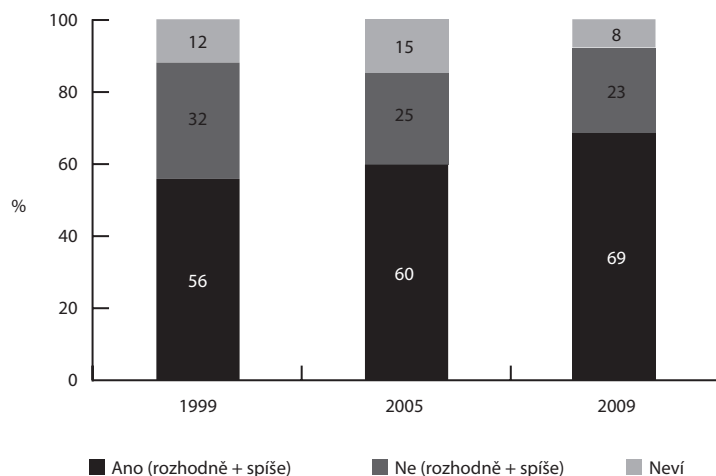
Ve stejném duchu se nesou i názory na další podobně obecně formulované otázky. Výraznou převahu mají například v české veřejnosti taci, podle kterých se změna v roce 1989 vyplatila, přičemž tento postoj navíc v posledních deseti letech plynule posiluje.

Široké uznání významu události v listopadu 1989 dokládají rovněž výsledky průzkumů, podle nichž většina veřejnosti (73 %) soudí, že i dnes má význam si události sametové revoluce připomínat [Kunštát 2009: 7].

Kromě celkového hodnocení byla v souvislosti s dvacetiletým výročím v rámci některých výzkumů v České republice událost sametové revoluce podrobena i detailnějšímu zkoumání, resp. byly sledovány názory a postoje současníků k více různým aspektům této události.

Jedním z takových například je, zda byl podle názorů občanů bývalý režim poražen revolucí, anebo se zhroutil sám; případně, proč vlastně k sametové revoluci došlo. Podle výsledků průzkumu CVVM se v tomto ohledu přibližně polovina občanů domnívá, že šlo o skutečnou revoluci, na druhé straně téměř dvě pětiny soudí, že se komunistický režim zhroutil sám [Kunštát 2009: 6]. Jmenování konkrétních zdrojů a příčin sametové revoluce respondenty téhož výzkumu pak ještě více odkazují ke druhé modalitě, když dominují typy odpovědí kladoucí bezprostřední příčinu sametové revoluce do takových okolností, jako je špatná vláda normalizačního vedení KSČ (uvedlo 23 % respondentů), rozklad režimu, který nebyl schopný se reformovat (18 %), nebo vnější, zahraničně politické důvody jako je například rozpad východního bloku (13 %). Ačkoli aktivní prvek v podobě touhy po svobodě, odstranění totality a nastolení demokracie, který více odpovídá představě aktivního činu revoluce, se objevuje pouze u 17 % respondentů, nelze tím zřejmě přesvědčení o revoluční povaze události zcela diskvalifikovat. Vzhledem k tomu, že otázka se otevřenou formou dotazovala na to, co k sametové revoluci vedlo, není s podivem, že respondenti mohli mít tendenci uvádět spíše takové okolnosti, na něž potřeba revoluční změny reagovala. (K výsledkům průzkumu podrobněji [ibid.]).

Graf 3: Stála změna v roce 1989 za to?

Zdroj: Výzkumy CVVM Naše společnost (1999/10, 2005/5, 2009/9), podrobněji Veselský [2009].

Kromě výše uvedených aspektů obrazu sametové revoluce u současné české veřejnosti se také na základě realizovaných výzkumů ukazuje, že podle většiny současníků šlo o celospolečenské hnutí (62 %), nikoli jen důsledek činnosti disidentských skupin (30 %), a že tedy politické změny v roce 1989 měly podporu většiny národa (61 %) nebo dokonce celé společnosti (11 %). Obraz revolučnosti roku 1989 je podpořen také názorem většiny současníků, že smyslem procesů, jež v r. 1989 proběhly, byla revoluční změna (61 %), nikoli jen reforma komunistického systému (28 %), přičemž dvě třetiny obyvatel České republiky soudí, že cílem byla především změna politická (74 %) a nikoli ekonomická (18 %) [ibid.].

Některé z těchto názorů lze přitom do jisté míry konfrontovat s výsledky výzkumů Ústavu pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu, které byly provedeny v poslední dekádě listopadu a v první polovině prosince 1989. Jakkoli nelze pochybovat o tom, že přáním většiny občanů tehdy byl přechod k demokracii, představy o dalším vývoji byly samozřejmě mlhavé. Názor, že by se Československo mělo nadále vyvíjet „kapitalistickou cestou“, vyjadřovala tehdy jen 3 % populace. Od listopadu do prosince se mírně snížil podíl těch, kteří si přáli vývoj „socialistickou cestou“ (z 45 % na 41 %), a na jeho úkor narostl podíl těch, podle nichž měl být další vývoj „něco mezi tím“, tedy jakási „třetí cesta“, kompromis představ o výhodách tehdejšího socialismu a kapitalismu (z 47 % na 52 %) [Slejška, Herzmann a kol. 1990]. Je zřejmé, že dnešní pohled veřejnosti na tyto události je z odstupu dvaceti let jiný, než byl pohled těch, kteří je právě prožívali tak říkajíc na vlastní kůži a pro které znamenaly „žhavou přítomnost“. Mimo jiné jistě i proto, že se během prvních porevolučních let v české veřejnosti výrazně proměnilo chápání pojmů socialismus, komunismus a kapitalismus.

Názory na společenskou situaci před listopadem 1989 a po něm

Sociální změna začínající v listopadu 1989 ukončila dvacetileté období normalizace, které takto označovala sama komunistická moc, když po srpnu 1968 likvidovala vše, co bylo spojené s tzv. Pražským jarem a tzv. obrodným procesem. Společensko-historickou reflexí české veřejnosti, včetně názorů na porovnání předlistopadové a současné společnosti, se výzkumná sociologická pracoviště – akademická i z privátní sféry – zabývají už od počátku devadesátých let. Podívejme se nejprve, jak v poznatcích těchto výzkumů vypadá obecné hodnocení poměrů před listopadem a dnes.

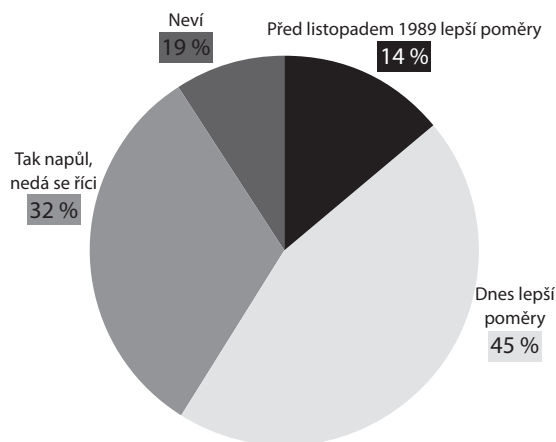
Z přehledu názorů vyplývá, že dnešní poměry jsou současníky hodnoceny výrazně lépe než poměry před listopadem 1989, nicméně hodně je i takových, kteří konstatují, že je to „tak napůl“. Poměrně výrazný příklon k porevolučnímu období z hlediska „poměrů“ ve výběrově formulované otázce však nemusí automaticky znamenat dramaticky odlišné vnímání současnosti oproti minulosti. Například ve výzkumu Aktér 2009 byly položeny otázky na hodnocení každého z obou období zvlášť a navíc v mírně odlišné formulaci - na „stav české společnosti“. Jak se ukazuje, hodnocení rozdílů obou etap z různých úhlů pohledu a v různých kontextech může vést k odlišným závěrům.

Je patrné, že v tomto případě již obě období nejsou hodnocena tak výrazně rozdílně, jak by možná bylo možné očekávat v návaznosti na výsledky předchozí otázky i s ohledem na převážně pozitivní chápání sametové revoluce jako takové. Důvody, proč „stav společnosti“ nebyl v roce 2009 veřejným míněním vnímán výrazněji odlišně od období normalizace, lze s využitím dostupných empirických dat hledat zejména ve dvou oblastech: (1) v kritickém pohledu na některé konkrétní kroky, které byly v České republice v návaznosti na listopadový převrat učiněny, a (2) v obecnějších názorech na stav nebo fungování klíčových oblastí života obyvatel tehdy a dnes.

Co se týče první oblasti, je zřejmé, že ne všechny klíčové polistopadové cíle nebo reformy jsou českou veřejností vnímány jako úspěšné nebo dokonce správné. Z výzkumu agentury STEM Trendy (říjen 2009) například vyplývá, že podle téměř poloviny obyvatel (44 %) se nepodařilo naplnit jedno z hesel listopadových událostí „Zpátky do Evropy!“, které vyjadřovalo aktuální potřebu změny geopolitické i kulturně-civilizační orientace země, vymanění se ze sféry sovětského vlivu a začlenění do struktur evropských a euroatlantických, ale také „dohnání“ a vyrovnání se ekonomické úrovni západních zemí, jejich životnímu standardu [STEM 2009c]. Z výzkumů CVVM je zase patrné, že podstatná část české populace nepovažuje za spravedlivé některé klíčové polistopadové akty, jako byly kupónová privatizace (54 %), restituce rozsáhlých majetků (44 %) nebo deregulace cen (42 %). Pochyby nikoli nevýznamné části populace lze vidět i v případě lustračního zákona (29 %) nebo restitucí drobného rodinného majetku (22 %).⁸

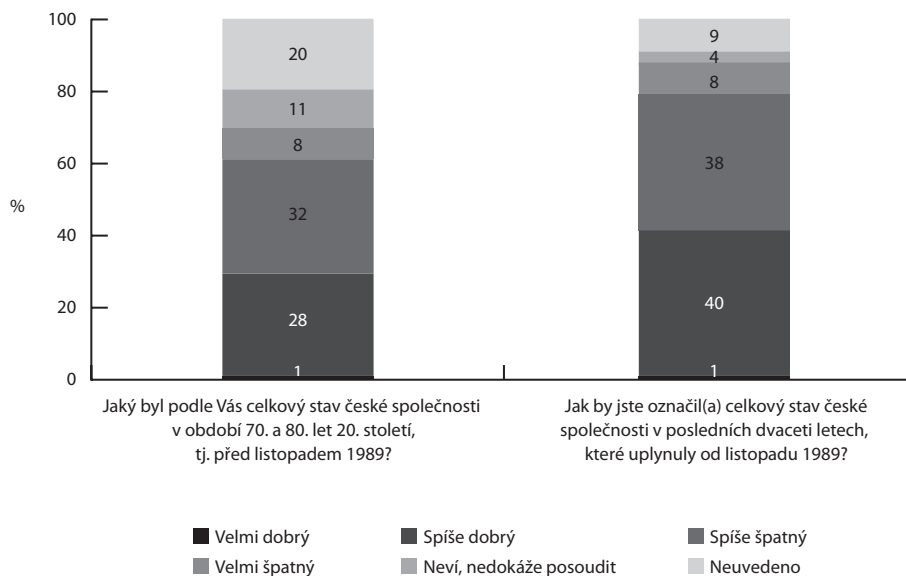
Další informace pro analýzu zdrojů současné nespokojenosti, jejíž existence v kontrastu k první dekádě po listopadu 1989 je patrná již v Grafu 1, poskytují výsledky průzkumů Aktér 2009 a opět i CVVM [Tabery 2009]. Ty umožňují porovnat hodnocení situace v období normalizace a v současnosti diferencovanějším způsobem, totiž v jednotlivých oblastech života. Oba výzkumy se shodují v tom, že v „současné

Graf 4: Jak občané ČR hodnotí poměry před listopadem a dnes

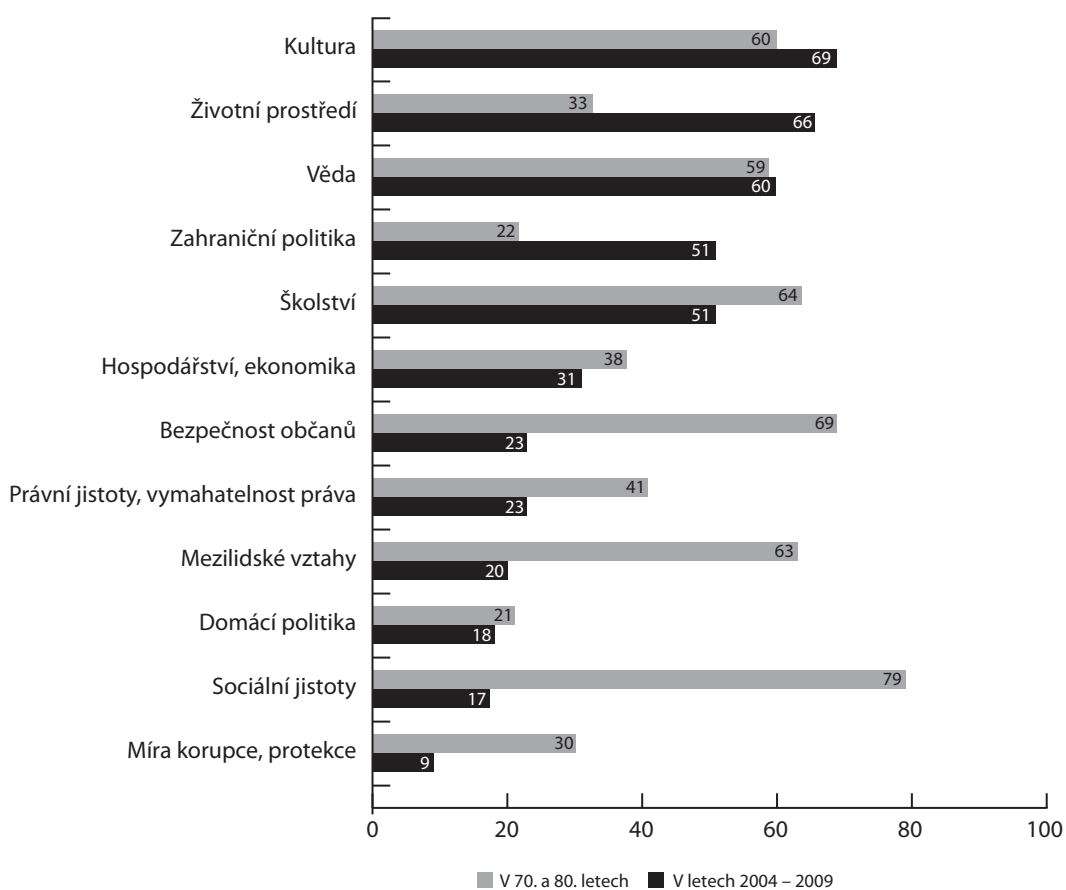
Zdroj: Výzkum STEM, Trendy 2009/10, n = 1278, srv. Tabery [2009].

Graf 5: Hodnocení stavu české společnosti v období normalizace a v současné době

Zdroj: Výzkum Aktér 2009/12, n = 1071.

Graf 6: Hodnocení situace v některých oblastech české společnosti v 70. a 80. letech 20. století a v posledních pěti letech.

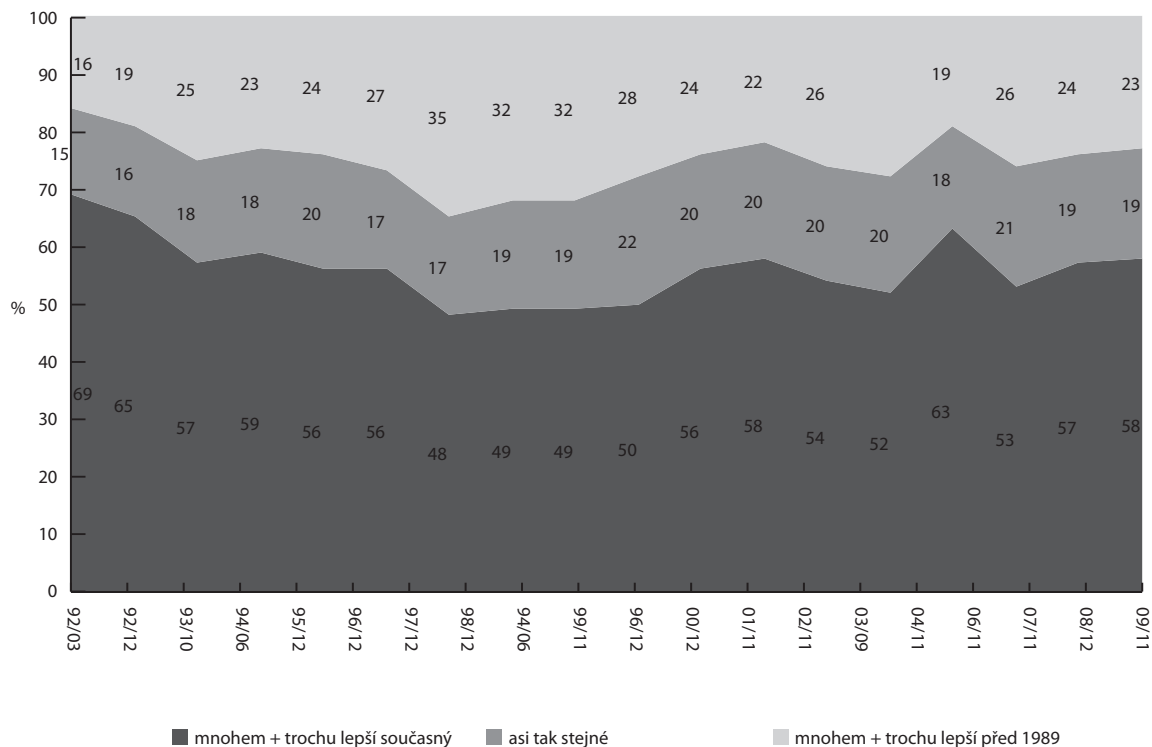

Pozn.: Hodnoty udávají součet podílů odpovědí „velmi dobrá“ + „spíše dobrá“.

Zdroj: Výzkum Aktér 2009/12, n = 1071.

Graf 7: Názory občanů na předlistopadový a současný režim v časovém srovnání

Když vezmeme všechno dohromady a srovnáme minulý a současný režim, řekl(a) byste, že současný režim je lepší, stejný, nebo horší než ten předcházející, tj. před listopadem 1989?

Zdroj: Výzkum STEM, Trendy 1992-2009.

době“ (Aktér 2009), resp. v „období po roce 1989“ (CVVM) jsou v porovnání s dobou před listopadem 1989 hůře hodnoceny zejména sociální jistoty, pocit bezpečí, mezilidské vztahy a zabezpečení ve stáří, tzn. jedny z nejdůležitějších existenčních hodnot.⁹

V návaznosti na uvedené kritické aspekty pohledu české veřejnosti na aktuální stav i některé polistopadové kroky se proto nabízí otázka, který politický režim dnes považují obyvatelé České republiky za lepší – ten, který byl před listopadem, nebo ten současný? Toto téma je sledováno průběžně agenturou STEM již od roku 1992 a kompletní výsledky nabízí Graf 7.

Jak je patrné, bez ohledu na kritické hodnocení některých oblastí i nezanedbatelný podíl lidí, kteří období před listopadem 1989 nevnímají negativně; a naopak v souladu s obecnými hodnoceními uvedenými v úvodu tohoto bloku, většina české veřejnosti v roce 2009 hodnotila současný režim lépe než režim předchozí, přibližně pětina jako stejný a pouze pětina jako horší. Současný režim přitom za lepší stabilně považují především mladší lidé a občané s vyšším vzděláním (vysokou školou a maturitou), v souvislosti se stárnutím populace a vývojem společnosti však v roce 2009 obhájci polistopadových změn převážili dokonce už i mezi lidmi ve věkové skupině nad 60 let, v níž byli proti zastáncům předlistopadového režimu do té doby v menšině.

Časová řada názorů od roku 1992 nicméně ukazuje, že se v historii samostatného českého státu výrazně měnil i celkový poměr stoupců současného a minulého režimu. Podíl obhájců předlistopadových poměrů rostl až do přelomu let 1997/1998 a pak se až do podzimu 1999 udržoval nad 30 %. Připomeňme, že to byla neklidná doba, kdy vláda přiznala závažné chyby a musela zavést úspěšné „baličky“. Následoval rozpad ODS, provizorní vláda a poté opoziční smlouva. Hlasy pro současný a minulý režim se nejvíce přiblížily v říjnu 1999 (44 % : 35 %), kdy vrcholil nesouhlas veřejnosti s opoziční smlouvou a vznikaly (vedle stranické Čtyřkoalice) četné občanské iniciativy namířené proti tomuto uspořádání. Od počátku roku 2000 začalo stoupců minulého režimu přes různé výkyvy ubývat a v současné době tvoří lidé, kteří považují předlistopadový režim za lepší než současný, necelou čtvrtinu dospělé populace [STEM 2009b].

S hodnocením obou režimů konečně souvisí i otázka možného návratu k tomu předchozímu. Na základě poznatků získaných k této problematice v průběhu posledních deseti let je zřejmé, že ten je i přes značně kritický pohled na současnou společnost pro naprostou většinu obyvatel České republiky nežádoucí (79 % v roce 2009) a současně, že podle ještě vyššího podílu veřejnosti je takový návrat i nepravděpodobný (89 % v roce 2009) [Veselský 2009].

Názory na vývoj české společnosti v posledních 20 letech

Jak jsme již uvedli výše, skutečnost, že většina lidí považuje polistopadový režim za lepší než ten, který u nás byl před rokem 1989, ještě neznamená, že jsou občané plně spokojeni s tím, jak se naše země v posledních dvaceti letech vyvíjela. Společnost STEM pokládá otázku bilancující období po sametové revoluci od roku 1997 a výsledky ukazují, že zhruba polovina lidí stabilně vnímá polistopadový vývoj s pocity smíšenými. Ve zbylé polovině měli nespokojení nad spokojenými až donedávna mírně navrch. Od roku 2005 se poměr sil zhruba vyrovnává a aktuální data potvrzují další příklon lidí k tomu, že z polistopadového vývoje mají celkově pocit uspokojení. „Uspokojených“ je 30 %, kdežto „nespokojených“ 22 %, téměř polovina má však i nadále pocity smíšené.

O něco lépe hodnotí současný stav společnosti lidé mladší, vzdělanější, bohatší a ti kteří jsou orientováni pravice. Naopak o něco hůř hodnotí současný stav společnosti lidé starší, méně vzdělání, chudší a ti, kteří jsou orientováni levice. Podíváme-li se na pocity stoupenců v roce 2009 nejsilnějších stran, uvidíme na jednom pólu optimismus stoupenců ODS, na druhém výraznou nespokojenost komunistů a nevoličů. Pro stoupence ČSSD jsou typické „smíšené pocity“ [STEM 2009b].

Podle jiné otázky položené ve výzkumu Trendy 2009 souhlasilo s názorem, že dvacet let od roku 1989 patří mezi nejlepší období v naší historii, 43 % dotázaných, větší podíl 57 % s tímto názorem ovšem nesouhlasil. Připomeňme si, že podle poznatků stejného výzkumu hodnotí sametovou revoluci jako jednu z nejvýznamnějších událostí našich dějin 66 % občanů; opačné stanovisko zastává 33 % (viz graf č. 2). Porovnání názorů na obě uvedené otázky tedy ukazuje, že hodnocení samotné revoluce a hodnocení pre-revolučního období se u nemalé části

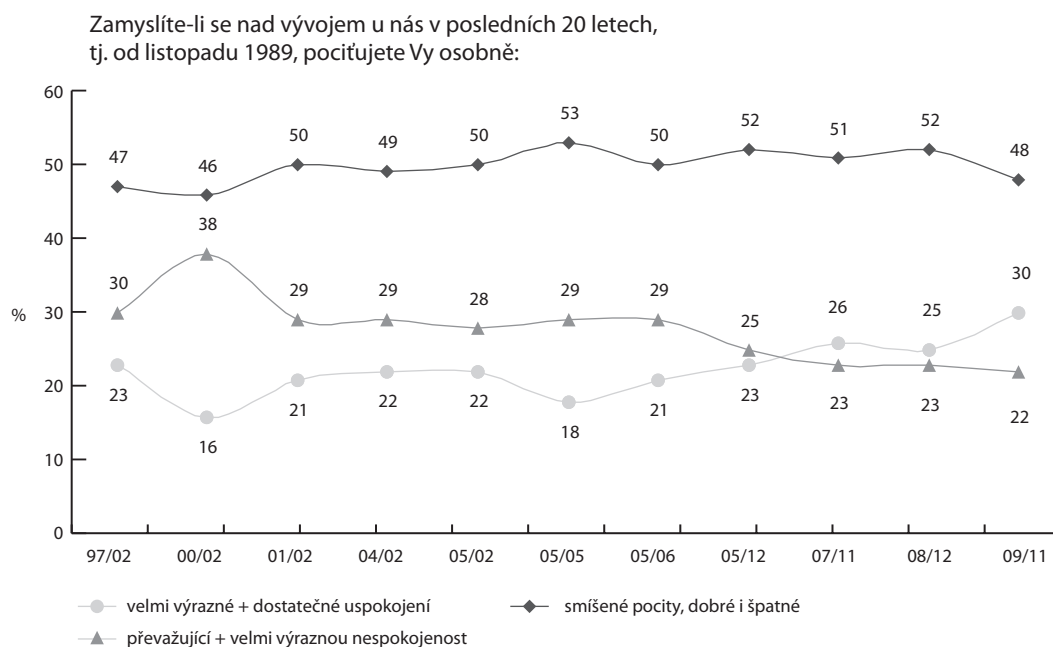
občanů rozchází. Z analýzy kombinace kladných a záporných odpovědí na obě otázky plyne, že:

- 40 % občanů považuje sametovou revoluci za jednu z nejvýznamnějších událostí a dvacet let po ní patří podle nich k nejlepšímu období naší historie;
- 26 % občanů sice považuje sametovou revoluci za jednu z nejvýznamnějších událostí, ale následující dvacetiletí podle nich nepatří k nejlepšímu období našich dějin;
- 31 % občanů si nemyslí, že sametová revoluce byla jednou z nejvýznamnějších událostí našich dějin, a ani následujících dvacet let neřadí k nejlepšímu období našich dějin;
- zbylá 3 % nepovažují sametovou revoluci za jednu z nejvýznamnějších událostí, ale následující období podle nich patří k nejlepším v našich dějinách.

Jak již bylo poznamenáno, názory na polistopadové období, podobně jako názory na sametovou revoluci jako takovou, výrazně souvisejí hlavně s ideologicko-politickými hledisky. Příznivě sametovou revoluci a posledních dvacet let vnímají zejména sympatizanti ODS. Stoupenci TOP 09 a KDU-ČSL s nimi sdílejí výrazně pozitivní pohled na sametovou revoluci, poněkud kritičtější je však jejich názor na uplynulých dvacet let. Znatelně méně příznivě se zejména na polistopadový vývoj dívají stoupenci ČSSD – jen asi třetina řadí dvacet let po roce 1989 k nejlepšímu období naší historie. Nepřekvapí, že nejvíce negativních odpovědí nalézáme u přívrženců KSČM, kteří jen vzácně hodnotí sametovou revoluci a uplynulé dvě dekády kladně.

Pohled na dvacet let staré události se ovšem liší i v závislosti na sociodemografických charakteristikách, zejména na věku a vzdělání. Mínění, že sametová revoluce je jedna z nejvýznamnějších událostí novodobých českých dějin a že dvacet let po roce 1989 patří k nejlepšímu období naší historie, sdílejí zejména lidé s vyšším vzděláním a lepším materiálním zabezpečením a rovněž lidé mladší. Např. zatímco mezi lidmi

Graf 8: Pocity občanů z vývoje v naší zemi po listopadu 1989 v časovém srovnání

Zdroj: Výzkumy STEM, Trendy 1997-2009.

se vzděláním základním a mezi občany staršími 60 let si jen třetina myslí, že poslední dvacetiletí patří k nejlepším v našich dějinách, mezi vysokoškolsky vzdělanými občany a mezi lidmi ve věku 18-29 let tento podíl přesahuje polovinu [STEM 2009c].

Stejný výzkum rovněž ukazuje, jak jsou veřejným míněním hodnoceny změny v jednotlivých oblastech života společnosti, ke kterým došlo během posledních 20 let. *Jednoznačně příznivě* vnímají lidé všechny možnosti a šance, které byly v minulém režimu nedostupné. Otevřely se hranice, občané mají možnost projevit svůj názor, vytvářet spolky, sdružení a další organizace. Svě reprezentanty mohou volit ve skutečných volbách z více stran. To jsou všechno oblasti, které jsou hodnoceny kladně takřka 90 % občanů.

Naprostá většina obyvatel České republiky (kolem 80 %) je také přesvědčena, že mají mnohem větší možnosti něčeho dosáhnout a něco vlastnit, že je neporovnatelně bohatší nabídka služeb a zboží, že lze mít rozsáhlé soukromé vlastnictví. Současně vnímají, že se otevřely šance pro pracovitě a nadané, nové možnosti vzdělání, nebo že lidé mají obecně větší šanci vzít osud do svých rukou.

Převážně příznivě jsou hodnoceny i nejdůležitější „státotvorné“ kroky. Vznik samostatného českého státu je příznivou změnou téměř pro 70 % lidí, stejný podíl občanů považuje za příznivou skutečnost i to, že jsme se stali členy NATO a Evropské unie.

Nejednoznačně jsou vnímány zásadní ekonomické proměny. Zavedení tržní ekonomiky má podporu tří čtvrtin lidí, vstup zahraničního kapitálu podporu zhruba dvoutřetinovou. Naproti tomu rozdíl v příjmech a majetku mezi lidmi, které jsou důsledkem tržní ekonomiky, jsou dvěma třetinami Čechů hodnoceny nepříznivě. Silně negativně (72 % dotázaných) je hodnocen také současný stav v oblasti důchodového zabezpečení a v nemoci, o mnoho lépe nejsou vnímány ani podmínky pro život rodin s dětmi (63 % nepříznivých hodnocení).

Nepříznivá hodnocení silně převažují (68 %) také v oblasti pořádku ve společnosti a bezpečí občanů, *zcela nepříznivě* (téměř 80 %), je pak hodnocena oblast mezilidských vztahů a morálky ve společnosti.

Abychom mohli odlišit, jak vnímají dvacet let vývoje české společnosti a její současný stav různé skupiny populace, vyhodnotili jsme 24 sledovaných oblastí jako celek. V každé z oblastí byly sloučeny kladné a záporné varianty hodnocení, poté spočten celkový skóre a respondenti průzkumu rozděleni na čtyři skupiny:

- *jednoznační stoupcí* polistopadových změn (19-24 pozitivních hodnocení) – 25 % lidí;
- *převážně spokojení* s vývojem po roce 1989 (15-18 pozitivních hodnocení) – 30 % lidí;
- *mírní kritické* současných poměrů (11-14 pozitivních hodnocení) – 26 % lidí;
- *odpůrci změn* po roce 1989 (0-10 pozitivních hodnocení) – 19 % lidí.

Které sociodemografické, ekonomické a politické charakteristiky mají vliv na hodnocení stavu, k němuž dospěla po osmnácti letech od roku 1989 česká společnost?

Nejsilnější dělicí čáru mezi stoupcí a odpůrci polistopadového vývoje vytváří politická orientace, ať už v obecné rovině (vlastní zařazení lidí na škálu levice – pravice) anebo v konkrétním vyjádření stranických preferencí. Za zmínku

stojí kritický pohled na současnost u skupiny občanů, kteří nehodlají jít k volbám, mezi nimiž byla v roce 2009 početná skupina zcela znechucených lidí.

Druhou velmi silnou okolností, která štěpí populaci na ty, kteří současný stav společnosti vidí příznivě, a na ty, podle nichž je situace po osmnácti letech vývoje k demokracii špatná, jsou materiální poměry. Lidé, kteří jsou podle svého vyjádření dobře zajištěni, jsou ve velké většině stoupcí současného vývoje, lidé zajištěni špatně současné poměry ve společnosti spíše kritizují. S materiálním zajištěním těsně souvisí i sociální postavení. Na pólu stoupců změn a příznivě hodnocících současný stav jsou především studenti a podnikatelé, na druhém pólu převážně kritiků dnešních poměrů pak stojí důchodci.

Poněkud slabším faktorem dělicím populaci v otázce hodnocení stavu společnosti po 20 letech svobodného vývoje je věk a ještě o něco méně diferencuje populaci vzdělání. V hodnocení podle vzdělání chybí výrazně negativně naladěná skupina, jakou jsou například v třídění podle věku osoby nad 60 let. Lidé se základním vzděláním jsou dokonce trochu příznivěji nakloněni polistopadovým poměrům než osoby s výučním listem.

Jak je patrné, vývoj české společnosti po roce 1989 není současníky hodnocen jednoznačně, a to ani z hlediska podobnosti či rozdílnosti názorů mezi různými sociodemografickými skupinami, ani z hlediska hodnocení jednotlivých konkrétních kroků či změn. To konečně dokládá také hodnocení změny „celkové kvality života“, což můžeme považovat za jakýsi souhrnný ukazatel. I zde výsledky sice dokládají převažující spokojenost, nikoli však jednoznačně: 63 % lidí hodnotí „celkovou kvalitu života“ pozitivně, 37 % negativně¹⁰ [STEM 2009a].

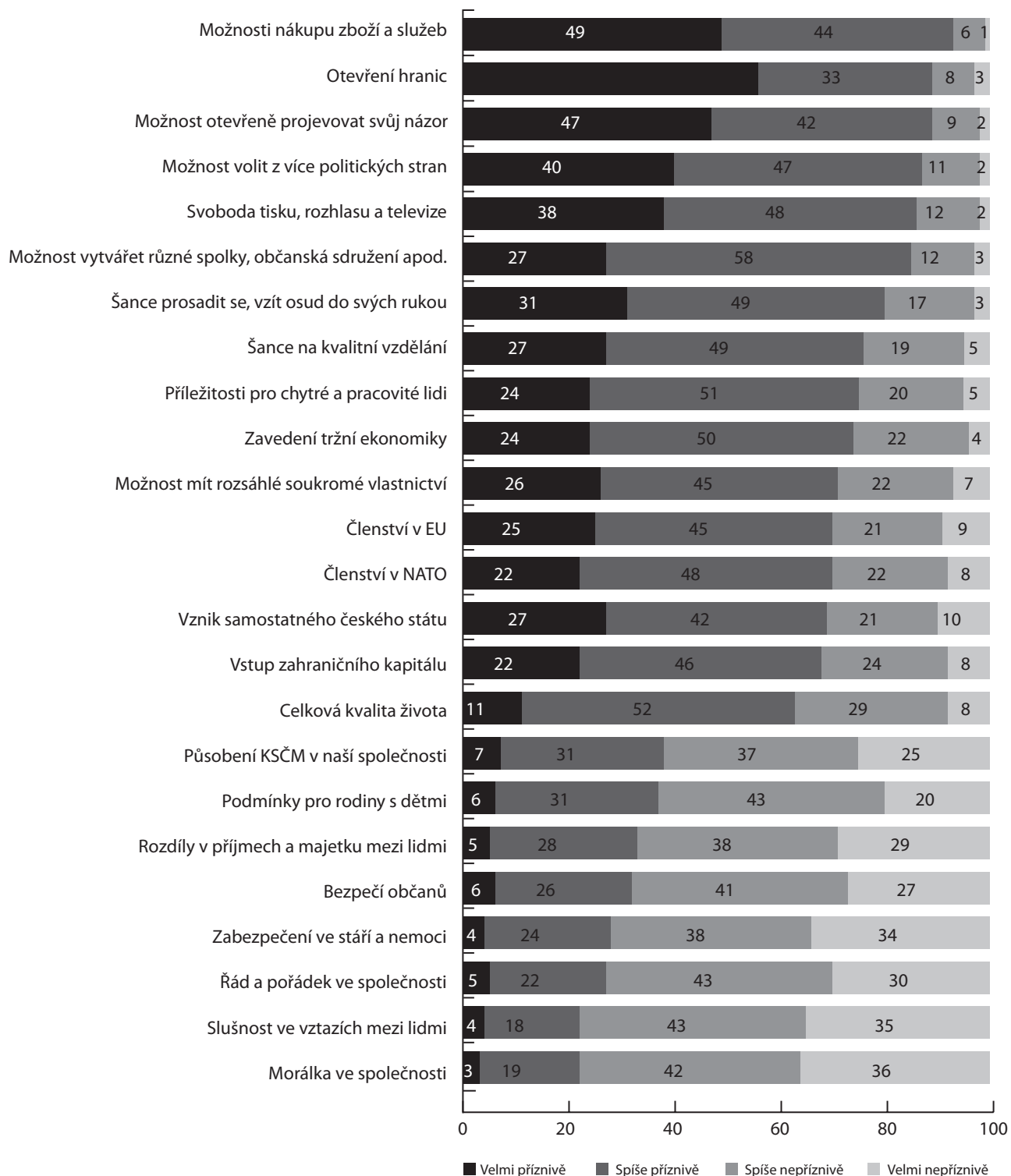
Diskuse a závěry

Výsledky všech tří výzkumů, realizovaných v roce 20. výročí sametové revoluce, mapují související události poměrně podrobně. Jakkoli se na jednotlivá témata a otázky dívají vlastní, mírně odlišnou optikou, vykreslují podobný celkový obraz reflexe těchto klíčových událostí české novodobé historie. Události sametové revoluce jsou v rámci českých dějin vnímány převážně jako období vzestupu, jako pozitivní etapa české historie. Stejně tak je v převážně v pozitivním světle nahlíženo období následující, byť již rozhodně nikoli tak důrazně, jako právě samotný akt změny politického režimu. Je patrné, že sametová revoluce zažehla mnohá očekávání, ovšem zdaleka ne všechna byla naplněna. Kromě toho, změna společenského uspořádání přinesla také mnoho důsledků, jejichž dopad možná nebyl ve chvílích historické změny obyvateli vůbec anticipován, anebo přinejmenším vnímán natolik naléhavě, jak se začalo projevovat později. V souladu s tím, a také s pochopitelnou emocionální vazbou na období před listopadem 1989 u lidí, kteří v něm prožili větší část svého života (být se v žádném případě nemusí přímo jednat o jeho obhajovatele), se ukazuje, že hodnocení rozdílů obou období není tak dramaticky odlišné, jak by zřejmě bylo možné z hodnocení významnosti aktu sametové revoluce očekávat.

K uvedeným faktům se pak navíc poji posun názorů české veřejnosti, ke kterému došlo ve druhé popřevratové dekádě. Připomeňme, že nejrůznější zjištění všech tří výzkumů prezen-

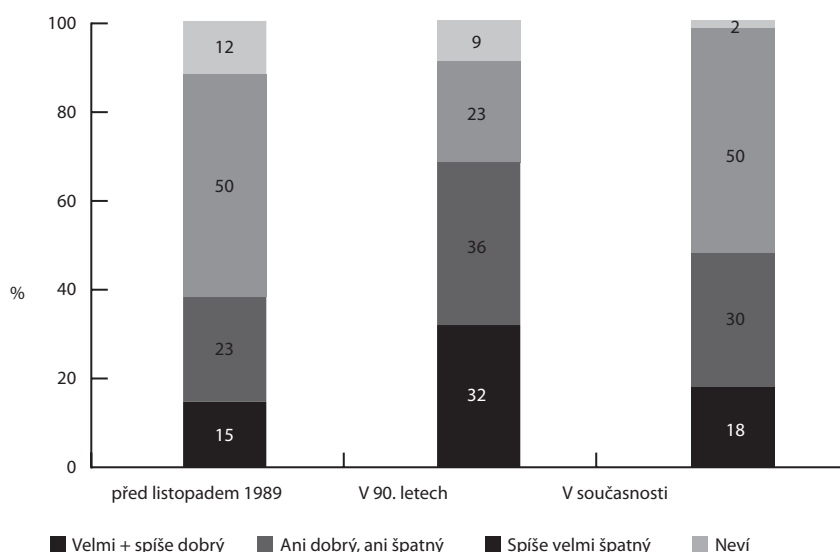
Graf 9: Hodnocení jednotlivých oblastí života společnosti za posledních dvacet let

Za dvacet let, které uplynuly od roku 1989, se hodně změnilo. Když zvážíte všechna pro a proti, jaký máte dnes pocit, jak hodnotíte následující oblasti života naší společnosti?

Zdroj: Výzkum STEM, Trendy 2009/10, n = 1278.

Graf 10: Hodnocení politického systému v ČR před rokem 1989 a po něm

Zdroj: Výzkum CVVM Naše společnost 2009/9, n = 1046, blíže Veselský [2009].

tovaných v této stati ukazují, že v současné české společnosti existuje viditelný rozdíl mezi obrazem prvního a druhého desetiletí následujících po sametové revoluci. Jak bylo jinou formou znázorněno v Grafu 1, zatímco období od roku 1989 do roku 2000 považují dvě třetiny občanů za dobu *rozkvětu* české společnosti a necelá třetina za období *úpadku*, období posledních 10 let je vnímáno znatelně kritičtěji a jako dobu *rozkvětu* ho označuje méně než polovina; naopak nadpoloviční podíl populace ho vidí jako *úpadek*. Tezi o rozdílném vnímání obou polistopadových desetiletí lze doložit rovněž poznatky výzkumu CVVM, z nichž vyplývá, že hodnocení *politického systému* v naší zemi v období první dekády po roce 1989 je podstatně příznivější než hodnocení posledních deseti let.

Pokud bychom měli zjištění vztahující se k rozdílnému hodnocení prvního a druhého polistopadové desetiletí vyjádřit zjednodušenou formulí, mohli bychom použít vypůjčený slogan: „dobře to začalo, ale pak se to nějak pokazilo“. Věnujme se tedy na závěr ještě jednou podrobněji právě této otázce: proč není, přes většinově pozitivní vnímání společenské změny v roce 1989, zdaleka jednoznačně příznivě hodnoceno období posledních dvaceti let, proč z něj má tak velká část veřejnosti smíšené pocity?

Jednou z možných odpovědí je diferencované posuzování vývoje a stavu v jednotlivých oblastech života společnosti, jak bylo předvedeno výše. Zdaleka ne všechny oblasti života lidí doznaly podle veřejnosti zlepšení, v případě některých existenčních aspektů jako jsou sociální jistoty, mezilidské vztahy nebo bezpečnost občanů došlo v jejich pohledu při porovnání s předrevolučním obdobím dokonce k výraznému zhoršení. Právě oblast sociálních jistot a obecněji ekonomického pozadí je přitom možná správným klíčem k rozpoznání příčiny změn hodnocení vývoje po prvním desetiletí. Jak bylo poznamenáno výše, a jak podrobněji popisuje Červenka [2009b],

právě na konci 20. století dochází k prvním výraznějším problémům české ekonomiky. Očekávání prosperity, zažehlá v porevolučních měsících a víceméně naplňovaná během prvních let transformace, tak zažila první výraznější trhlinu. Je nasnadě, že právě oblast sociálních jistot, tak vysoce oceňovaná na předchozím režimu, se mohla ve světle zvyšující se nezaměstnanosti a úsporných „balíčků“ zavedených v roce 1997 stát klíčovou kategorií, měnící pohled obyvatel na vývoj společnosti přelomu tisíciletí. Vedle toho nelze ponechat stranou také již zmíněnou neuspokojivou situaci politickou, která se odrazila například v citelném poklesu volební účasti nebo důvěry politickým institucím [Červenka 2010]. Kombinace těchto faktorů nepochybně stojí za skutečností, že se v české společnosti touto dobou začalo mluvit dokonce o tzv. „blbě náladě“. Kořeny kritického hodnocení prvního desetiletí nového milénia je tedy třeba hledat už v událostech druhé poloviny 90. let a v okolnostech vstupu do druhé porevoluční dekády, který se v Česku odehrál pod prapory jednak opoziční smlouvy, jednak občanských protestů proti ní (Děkujeme, odejděte! nebo tzv. televizní krize). Vzhledem k tomu, že k zásadnímu zlepšení situace ani v oblasti ekonomiky, ani v oblasti politiky nebo mezilidských vztahů v této dekádě nedošlo, není s podivem, že ta si ve vnímání české veřejnosti nese nálepku zhoršení poměrů.

Je proto otázkou, jak bude česká veřejnost reagovat na významné ekonomické a politické změny na přelomu prvního a druhého desetiletí 21. století. Světová ekonomická krize a výrazné změny české politické reprezentace po volbách do Poslanecké sněmovny 2010 nepochybně na hodnocení dalšího vývoje české společnosti vliv mít budou. Jakým směrem se však bude jak vývoj společnosti jako takové, tak jeho hodnocení českou veřejností dále ubírat, bude opět možné empiricky zmapovat až po nějakém čase.

- Balík, S., V. Hloušek, J. Holzer, J. Šedo. 2003. *Politický systém českých zemí 1848-1989*. Brno: MPÚ MU.
- Balík, S., M. Kubát. 2004. *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*. Praha: Dokořán.
- Brokl, L. 1990. „Problémy přechodu k pluralitní demokracii“. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 4: 249-261.
- Červenka, J. 2006. *Osobnosti a události českých dějin očima veřejného mínění*. Tisková zpráva CVVM. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. Vyd. 1. 2. 2006.
- Červenka, J. 2009a. *Postoje veřejnosti k vyrovnání se s minulostí*. Tisková zpráva CVVM. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. Vyd. 3. 11. 2009.
- Červenka, J. 2009b. „Veřejné mínění a ekonomická transformace v ČR“. Pp. 195-210 in D. Kunštát (ed.) *České veřejné mínění. Teorie a výzkum*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Červenka, J. 2010. „Občanská kultura v ČR z pohledu výzkumu veřejného mínění.“ *Naše společnost* 8 (2): 3-15.
- Dimitrová, M. 2007. *Významné osobnosti a události české historie*. Tisková zpráva CVVM. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. Vyd. 11. 12. 2007.
- Hampl, S., J. Huk. 2010. „Sametová revoluce po 20 letech“. Pp. 107-122 in J. Šubrt. (ed.) *Historické vědomí jako předmět badatelského zájmu: teorie a výzkum*. Kolín: Historická sociologie.
- Kunštát, D. 2010. „Pluralita paměti a komunistická minulost: Česká veřejnost a její reflexe roku 1989 a polistopadového vývoje“. *Naše společnost* 8 (2): 29-39.
- Kunštát, D. 2009. *Názory na sametovou revoluci*. Tisková zpráva CVVM. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. Vyd. 3. 11. 2009.
- Slejška, D., J. Herzmann a kol. 1990. *Sondy do veřejného mínění (Jaro 1968, Podzim 1989)*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- STEM. 2008a. *Kdy se Češi zachovali nejstatečněji?* Tisková zpráva STEM 2008.
- STEM. 2008b. *Češi by se měli nejvíce stydět za politické procesy 50. let*. Tisková zpráva STEM 2008.
- STEM. 2009a. *Co nám přinesla svoboda za dvacet let*. Tisková zpráva STEM 2009.
- STEM. 2009b. *Je současný režim lepší než ten před rokem 1989?* Tisková zpráva STEM 2009.
- STEM. 2009c. *Sametová revoluce je jednou z nejvýznamnějších událostí našich novodobých dějin, soudí většina občanů*. Tisková zpráva STEM 2009.
- Šubrt, J., Š. Pfeiferová. 2010. „Nástin teoreticko-sociologického přístupu k otázce“. Pp. 21-30 in J. Šubrt. (ed.) *Historické vědomí jako předmět badatelského zájmu: teorie a výzkum*. Kolín: Historická sociologie.
- Šubrt, J., J. Vinopal. 2010. „K otázce historického vědomí obyvatel České republiky“. *Naše společnost* 8 (1): 9-20.
- Tabery, P. 2009. *Srovnání dnešního života a života před listopadem*. Tisková zpráva CVVM. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. Vyd. 3. 11. 2009.
- Večerník, J. 2002. „Výzkum společenské transformace a česká sociologie“. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 1-2: 55-77.
- Veselský M., 2009. *Hodnocení změny politického režimu*. Tisková zpráva CVVM. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. Vyd. 3. 11. 2009.

PhDr. Stanislav Hampl (*1961) je pracovníkem společnosti STEM na pozici vedoucího analytika. V minulosti působil jako výzkumný pracovník v Institutu pro výzkum veřejného mínění při ČSÚ a jako vedoucí oddělení sociálního a politického výzkumu ve společnosti TNS Factum. Je autorem řady výzkumných zpráv a spoluautorem publikací Sondy do veřejného mínění (1990), Kapitoly ze sociologie veřejného mínění (1999) aj. Lze jej kontaktovat na adrese: hampl@stem.cz.

PhDr. Jiří Vinopal, Ph.D., (*1978) pracuje jako metodolog a vedoucí v oddělení Centrum pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., a přednáší metodologii sociologického výzkumu na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Je autorem publikací: Kognitivní přístupy v metodologii výzkumných šetření: Metoda okamžité validizace (2008), Empirická přístupnost levo-pravé politické orientace (2006), Standardizované dotazování: komunikační a kognitivní aspekty (2006), aj. Lze jej kontaktovat na adrese: jiri.vinopal@ff.cuni.cz.

Doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc. (*1958) přednáší sociologii na Fakultě humanitních studií a na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Od r. 2009 vede na FHS UK oddělení Historické sociologie. Je autorem nebo spoluautorem několika knižních publikací (v českém jazyce): Civilizační teorie Norberta Eliase (1996); Postavy a problémy soudobé teoretické sociologie (2001); Čas a společnost (2003); Historická sociologie (2007, editor), Soudobá sociologie I., II., III. IV. (2007, 2008, 2010 spolu s kolektivem) aj. Lze jej kontaktovat na adrese: jiri.subrt@ff.cuni.cz.

- ¹ Stať byla zpracována v rámci řešení projektu GAČR 403/09/0862 „Sociologický výzkum historického vědomí obyvatel České republiky“. Text vychází ve velké míře z dat získaných v rámci výzkumu „Aktér 2009“, jedné z etap týmového projektu „Aktéři, rizika a důvěra ve společnosti“, který je součástí výzkumného záměru FSV a FF UK v Praze „Rozvoj české společnosti v Evropské unii: výzvy a rizika“.
- ² *Aktér 2009*: výzkum Katedry sociologie FF UK v Praze, 1071 respondentů starších 18 let, kvótní výběr, prosinec 2009.
Trendy: výzkum Střediska empirických výzkumů (STEM), 1278 respondentů starších 18 let, kvótní výběr, listopad 2009.
Naše společnost: výzkum Centra pro výzkum veřejného mínění (CVVM) Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., 1046 respondentů starších 15 let, kvótní výběr, září 2009.
- ³ Zejména tiskové zprávy z výzkumů CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i., [Červenka 2006, Dimitrová 2007, Červenka 2009a, Kunštát 2009, Veselský 2009, Tabery 2009] a STEM [2009a, 2009b, 2009c].
- ⁴ V textu se držíme tohoto rozšířeného označení, i když si uvědomujeme, že z teoretického hlediska mohou být proti němu vznášeny jisté výhrady.
- ⁵ Jakým způsobem jsou v našem výzkumu tyto pojmy chápány, přibližuje stať „Nástin teoreticko-sociologického přístupu k otázce historického vědomí“ [Šubrt, Pfeiferová 2010].
- ⁶ K ještě podrobnějšímu kontextu v podobě historického vědomí obyvatel České republiky, jejich pohledu na české dějiny a povahu historického procesu viz Šubrt a Vinopal [2010].
- ⁷ Hlavní empirické informační zdroje k tomuto tématu představují: výzkum Centra pro výzkum veřejného mínění „Naše společnost“ ze září 2009 [Kunštát 2009, Tabery 2009, Veselský 2009], a výzkum série „Trendy“ společnosti STEM z listopadu 2009.
- ⁸ Podrobněji včetně srovnání výsledků průzkumů z let 2009 a 2005 viz v [Červenka 2009a].
- ⁹ Na druhé straně pozitivněji než za minulého režimu jsou dnes hodnoceny oblasti, jako je přístup k informacím, možnost cestovat, možnost žít svobodně, možnost otevřeně říkat své názory, přístup ke kultuře a životní úroveň, zahraniční politika a životní prostředí. Podrobnější výsledky výzkumu CVVM viz v [Tabery 2009].
- ¹⁰ O rozporuplnosti změn, které se u nás odehrály za posledních 20 let, a stavu vyrovnání se s minulostí svědčí také to, že zhruba tři pětiny lidí vnímají současné působení KSČM v naší společnosti jako negativní, pro zbývající přibližně dvě pětiny občanů je činnost KSČM příznivou skutečností [STEM 2009a].

Umíráme. Avšak dříve, než vymřeme, vykopeme si hrob¹

Luboš Smrčka

Dying out while digging our own grave

Abstract: The fact that recent demographic data have been pointing to gradual but consistent dying out of Europe has become the key point of strong philosophical, political and other clashes in the last years. Most discussions focus especially on the issues related to the causes of this situation, thus rather omitting the real consequences on everyday lives of Europeans in the upcoming decades. Namely the economic and sociological impacts.

The structure of population change in terms of nationality is the second important process in today's Europe: The majority population comprising original nationalities on whose basis the state composition of Europe had been formed is gradually losing its dominance. Conversely, immigrants (particularly Muslims) and their children are gaining more and more influence on the structure of society.

Various kinds of economic pressure are related to these processes, which in the future will inevitably grow into the shape of events completely changing the society and its economic system. I assume that in order to maintain its economic power, traditional European population will go through a process, during which some usual democratic principles and traditions will be put aside, for example the attitude towards the right to vote will change.

That is because despite many complications, traditional European society will behave quite economically by keeping its political power as a guarantee of its economic power, and particularly as a guarantee that the standards of living and thus the possibility of satisfying one's needs – manifesting itself through life style, among other things – will be preserved.

Keywords: demography, democracy, European society, Islam, Christian tradition, birth rate, total fertility rate.

Úvod

Evropa vymírá. Vymírá v tom smyslu, že porodnost je hluboko pod hranicí prosté reprodukce, tedy pod počtem 2,1 dítěte na jednu ženu². Tuto skutečnost víme dlouho a s jistotou nonšalantností hodnou evropských intelektuálů ji označujeme za „demografickou sebevraždu“. Je pochopitelné, že tento jev fascinuje myslitele konzervativní, ultrakonzervativní a stejně tak liberály nebo levicově založené komentátory. Konečně bylo nalezeno kolbiště, kde se lze pobít až do posledního argumentu, jakýsi ideologický Mortal Kombat³. Avšak nehleď na vášnivé boje a přestřelky, na surové výpady a vzájemné osočování vlastně všichni, bez rozdílu politického vyznání, sledujeme naše umírání strnule jako oběť hada, která zkameněle čeká na svůj neodvratný osud. Mudrujeme, očekávajíc tupě a hloupě konec.

Věc je nahlížena – bez urážky – v podstatě jako vysoce sofistikovaná intelektuální hra, kde se hledá příčina „skonu“. Asi jako když doktor House pátrá po zapeklité a skryté diagnóze svých pacientů. Konzervativci urážejí socialisty či liberály s tím, že právě socialismus a liberalismus vedly k devalvaci tradičních hodnot a k rozpadu rodiny, ke zničení řádu, na kterém stála naše civilizace – avšak aniž by byl vybudován řád nový. Zpátky jim létají obvinění z „klerofašismu“ a výzvy, ať zpytují svědomí a přiznají všechny hříchy od upalování čarodějnic, náboženských válek až po prznění chlapečků v katolických školách. Vedou se vášnivé spory o svazky homosexuálů, jako by homosexuálové mohli za to, že heterosexuálové neplodí novou

populaci. Muži (a samozřejmě také ženy) myšlenek a smělých ideových konstrukcí vybíjejí své nesporné intelektuální kvality na tom, aby pochopili, proč odmítá Evropa souložit za účelem plození potomstva a oddává se raději hédonistickému navlékání prezervativů či požívání antikoncepce. Katolická církev soustavně apeluje a dokonce se spojuje se sekulárně zaměřenými konzervativci ve výzvách po znovunalezení „mravního vědomí zakotveného v absolutních hodnotách“.

Vrcholem bezmoci je, když se tématu chopí mainstreamová nebo nedej bože rovnou bulvární média a se vši svou směšnou objektivitou a vlezlostí popisují, že „již brzy bude Evropa muslimská“ a že „demografický bod smrti byl překročen“. Nejde o to, že by dost možná nešlo o pravdivé výroky – fascinující je, že jsou přijímány jako fakt, který v principu nikoho nějak dramaticky nevzrušuje.

Zvláště zábavné na těchto těžkých bitvách, kde nejvyšší sečtěllost a extrémní inteligence, popřípadě touha po absolutně skandálním titulu soupeří o to, kdo lépe popíše umírání naší civilizace, jsou jejich marnost a utkvělost. Potíž intelektuála je, že vlastní smrt chápe právě jako filosofický a existenciální problém, se kterým je potřeba se myšlenkově vyrovnat. Problém hlupáka je, že je schopen údivu, nikoliv však pochopení a reakce. Proto je vymírání Evropy popisováno jako otázka v podstatě ideologická a myšlenková. Někdy ve formě vysoce sofistikované, jindy jako primitivní konstatování. Nemohu si však pomoci, abych alespoň nesměle nezvolal – a **není tento problém v podstatě problémem ekonomickým?**

Konzervativní kritika společnosti

Ač se považují za liberála, nepochybuji ani v nejmenším o tom, že nynější vymírání Evropy je opravdu výsledkem relativizace hodnot židovsko-křesťanské tradice. Vzpoura člověka proti přírodě zašla velmi, velmi daleko, a co hůře, člověk uvěřil, že může přírodní zákony změnit. Je to stejný omyl, jaký podstoupili socialisté vedení Karlem Marxem a poté Leninovi bolševici, když si usmysleli změnit ekonomické danosti. Formálně, dočasně a regionálně zvítězili, avšak uspořádání hospodářského světa a ekonomická podstata lidské bytosti působily společně dál, působily tak dlouho a usilovně, až zničily jejich systém. Člověk, jehož údělem v socialismu mělo být pracovat pro společnost a své soudruhy, nepracoval, nebo alespoň nepracoval tak výkonně a dobře jako člověk v klasické kapitalistické společnosti. Nehledě na fakt, že ten se – v souladu s Adamem Smithem – do dělby práce zapojoval jen a jen proto, aby mohl ukojit své potřeby [Smith (1776) 2001]. Sobectví je silnější než obětování se pro ostatní, přinejmenším je výkonnější a vytrvalejší. Toto poučení je třeba si zapamatovat – bude se nám později výrazně hodit.

Pohledme ale na život běžného savce. Nemusíme ho brát hned jako předka, řekněme, že je alespoň naším příbuzným – ať se vyhneme diskusím o Stvořiteli. Jeho životní rytmus končí dosti často v době, kdy je ještě schopen dalšího života, ale již není klíčový pro svoji smečku, není dostatečně výkonný. Splnění reprodukční povinnosti k zachování rodu a druhu je v přírodě bráno jako signál k úmrtí. Příroda je extrémně pragmatická – nová generace je zplozena a dorostla věku, kdy může zahájit vlastní reprodukci. V té chvíli je udržování odcházející generace při životě pouze plýtváním zdroji. Potrava je málokdy takový přebytek, aby bylo možné živit starší generaci, a příroda má řadu metod, jak to dát najevo dostatečně důrazně. Od faktu, že šelmy netrpí touhou po křehkém mase, ale je pro ně nejpohodlnější lovit starší kusy, kterým již chybí rychlost i hbitost⁴, až po období sucha, které prověří populaci a „vyřadí“ ty, kteří již nemají dostatečnou výkonnost. Člověk v posledních stoletích dokázal tento systém zdánlivě přemoci a zcela zjevně přinejmenším změnit. Náš věk dožití se posunul daleko za hranici věku reprodukce – kdybychom byli dbalí přírodních zákonů, pak zhruba ve 45 až padesáti letech přichází čas zemřít.

Z vnějšího pohledu tedy můžeme říci, že se nám podařilo vyřešit otázku „sucha“. V podstatě jsme vymazali, myšleno samozřejmě ve vyspělém světě, z našeho slovníku takové věci jako epidemie nebo pandemie. Pokrok lékařství dal zapomenout na vlny moru a dalších nemocí, které relativně pravidelně likvidovaly značnou část obyvatelstva až do sedmáctého či mnohde i osmáctého století. Ostatně ničivá pandemie chřipky přišla ještě po první světové válce a ve vysílené populaci zanechala zřejmě více mrtvých než samotné boje. Dvacáté století bylo zatím také posledním obdobím tak rozsáhlých válek, které výrazně měnily populační vývoj. Když se objevil virus HIV a nemoc AIDS, řada filosofů a myslitelů začala mluvit o nové formě epidemie, která zastoupí svou ničivostí mor a války. Toto nebezpečí lidstvo zvládlo a zdálo se, že příroda již nemá ve svém arsenálu nic, co by dokázalo člověka zastavit.

Lidská civilizace vytvořila postupně také vlastní model přírodního a sociálního chování, kde existují složité vazby mezi majetkem nahromaděným v dřívějším věku, zkušeností, která

má u člověka podstatně jinou váhu než u zvířat, obvykle do poměrně vysokého věku přetrvávající intelektuální schopnosti a na druhé straně nižší fyzickou silou i klesající okamžitou myšlenkovou výkonností. Výsledkem je cosi, co jsme již zmínili – zatímco příroda považuje stáří za zbytečný luxus a pro živočišný druh neúčinný stav, v lidské smečce si stáří vydoblo specifické postavení hodné úcty a ochrany. Zdá se, že stáří si ceníme tím více, jak ztrácíme v průběhu dějin víru. Víra, zvláště víra v existenci Boha, vždy člověka smiřuje se smrtí – alespoň v té míře, v jaké člověk takového smíření vůbec schopen je. Život bez víry ale nutně vede k většímu strachu ze smrti, pak jsou ale hodni obdivu ti, kdo smrti nejdéle vzdorují, tedy staří⁶. Není divu, že komunistická propaganda v Sovětském svazu věnovala nemalý prostor tvrzení, že v různých oblastech tehdejšího komunistického světa žijí lidé extrémně dlouho⁷ – byl to jakýsi příslib toho, že programové bezvěrectví dokáže smrt alespoň oddálit, když již ne překonat. Naše určitá fascinace stářím je však samozřejmě pouze jednou (a to ještě tou méně podstatnou) stranou demografické pastí⁸.

Můžeme nekonečně dlouho spekulovat nad tím, jak se rovnováha mezi mládím a stářím v lidské společnosti měnila v dějinách a jak dospěla k nynější podobě, která již rovnováhou – zdá se – není. Mnoha lidem právě toto přemýšlení může dávat značné uspokojení a nesporně je vysoce příjemně masochistické tento problém zkoumat a přebírat z různých stran. Jde však o pouhý hlavolam, nejdábelštější vynález člověka – totiž o zkoušku intelektu a jeho schopnosti pojmout do svých konstrukcí veškerou složitost daného problému. Hlavolam je nicméně konečný. Jeho vyřešení přinese uspokojení, jinak je ale neúčinný, v podstatě zbytečný. Tím chci říci, že konzervativní myslitelé, kteří snášejí desítky a stovky důkazů o tom, že relativizace starých hodnot vedla k současnému stavu „konce civilizace“, provozují v podstatě to stejné, jako ona civilizace, kterou považují za ztracenou nebo Bohem ztracenou.

Předvedme si to na příkladu. George Weigel z Centra pro etiku a veřejnou politiku ve Washingtonu D. C. mluví o „dvojí kulturní válce v Evropě“⁹ a nezbyvá, než smeknout nad jeho schopností analýzy: „*Navíc jde evropská, duši ochromující skepse, ruku v ruce s tím, co Allan Bloom¹⁰ kdysi nazval „šarmantním nihilismem“ – nihilismem, který ve své lhostejnosti ke všemu, co přesahuje vlastní panovačné já, přispívá k neochotě evropského kontinentu vytvářet budoucnost plozením příštích generací.*“ A dále Weigel píše: „*Jenže právě tato radikální osobní autonomie dovedla Evropu k prudkému demografickému poklesu: právě pro tuto radikální osobní autonomii začala Evropa podceňovat své vlastní civilizační výdobytky, začala vidět ve své historii jen represí a netolerantnost; a právě tato radikální osobní autonomie podporuje politickou korektnost a její ničující dopady na evropskou schopnost hájit se proti vnitřní islámské agresi.*“ [Weigel (2006) 2006] Jistě, slyšíme zde onen děj a křik konzervativních – především katolických – kruhů, které v úbytku původního obyvatelstva starého kontinentu vidí v podstatě vyklizení pozic novým nájezdníkům, primárně arabského původu a islámského vyznání. Nelze samozřejmě zavřít oči před pravdou, že Západ reálně přestává být Západem a jistě není náhodou, že Španělsko, od jehož reconquisty¹¹ uplynulo chabých 500 let, se stalo 11. března 2004 vedle Spojených států nejdrtivěji zasaženým cílem agrese islámských teroristů¹². Jestliže ale všechno toto doložíme, vyargumentujeme a třeba i někoho o této pravdě přesvědčíme, jakou hodnotu takové

vítězství intelektu vlastně má? Velmi, velmi pofiderní. Proto jsou evropští intelektuálové, přes veškerou hektičnost, s jakou křičí do světa varování před koncem naší civilizace a jejím pohlcením islámským světem či zánikem prostřednictvím „demografické sebevraždy“, sice velmi myšlenkově zábavní, reálně ale – chtělo by se až říci – zbyteční.

Rád tuto část problematiky demografické tragédie Evropy přenechám právě oněm myslitelům, kteří se s takovou oblibou probírají tím, že invaze islamistů již začala a jedinou otázkou současnosti je, jak krvavé nebo poklidné bude převzetí území starého kontinentu do jejich svrchované moci.

Pojďme se ale podívat na jiný aspekt problému. Je reálnější, skutečnější a možná na první pohled méně efektivní než hádka o to, kdy bude katedrála Notre Damme přestavěna na mešitu a kdy místo zvoníka začne z jejich věží hlaholit muezzin.

Druhá reconquista

To, co nazýváme „demografickou sebevraždou“, je totiž primárně a především ekonomickým problémem. Nikoliv ale v tom, že by sklon evropských národů ukončit svou existenci nízkou porodností byl výsledkem ekonomických potíží, to v žádném případě. Ekonomickým problémem jsou dopady postupného vymírání. Proč však hovořit o ekonomických potížích ve chvíli, kdy je nám věštěn „osud strašlivější nežli smrt“, totiž pohlcení jinou kulturou? Není snad uvažování o tom, jakými hospodářskými problémy projdeme nepatřičně v okamžiku, kdy zanikneme jako entita a společnost?

Především si řekněme, že i kdybychom byli pohlceni islámským světem, velmi pravděpodobně by to neznamenalo „konec“ v tom smyslu, v jakém si ho představujeme. Převzetí moci nad určitým územím není „konec věků“. Většina Evropanů zamilovaných do římských dějin (aniž o té lásce vědí) předpokládá, že příchod „barbarů“ do Říma znamenal vypalování, znásilňování a v podstatě vyvraždění populace. To je absolutně mylný dojem. Pád Římského císařství (Západořímské říše) roku 476 byl velmi pravděpodobně pro většinu Římanů v podstatě požehnáním a vysvobozením z hrůzných třech stovek let naprostého šílenství, občanských válek, neustálých převratů, nejneuvěřitelnějších zvěrstev, inflace, která mnohdy přecházela v hyperinflaci a prakticky neustále rostoucího zdanění. Převzetí vlády Germány nesporně nebylo ani ve zlomku tak krvavé, jako drtivá většina z toho, co předtím předváděli vládci Říma. Dobyvatelé byli v podstatě vítáni jako osvoboditelé¹⁴ [Bartlett 1998].

Než učiníme závěry o konci evropské civilizace, podívejme se poněkud důkladněji na ony dva souběžné děje. Prvním z nich je demografická neschopnost Evropy a druhou imigrace spojená s větší plodností islámského obyvatelstva kontinentu.

Dovolím si vyslovit dosti odvážnou tezi – islámská tsunami se neuskuteční, na to ještě není evropská společnost dostatečně zlenivělá. I když s konzervativci do značné míry sdílím přesvědčení, že do současné situace poklesu tradiční evropské populace jsme se dostali tím, že jsme zapomněli na vlastní tradice a civilizační původ, svým relativismem a oním „šarmančním nihilismem“, o kterém již byla řeč, stejně mě neděsí představa, že budeme převálcováni dynamickou arabskou populací. Tím nepopírám mnohá objektivní nebo alespoň poměrně objektivně předpovídaná čísla. Je nesporně faktem, že pokud nedojde ke změnám a to velmi rozsáhlým,

pak v řadě zemí (například ve Francii a v Nizozemí), dosáhne během několika málo desítek let muslimská populace podobného počtu, jako populace tradiční. Průměrná porodnost ve Francii byla v roce 2005 na úrovni 1,8 dítěte na jednu ženu v plodném věku, v roce 2008 vzrostl tento údaj na evropskou špičku – 2,0 dítěte. Toto třetí nejvyšší číslo v Evropě (po Irsku a Islandu) je ale (podle odhadů, seriózní statistiky neexistují) dáno vysokou porodností u arabské populace, která dosahuje pravděpodobně až asi 8 dětí na jednu ženu. „Tradiční“ Francouzi na tom mají pramalou zásluhu.

Avšak jsou zde některé příznaky změny. I když nám možná chybí společenský pud sebezáchovy a Evropská unie dostává znaky federace potlačující národní státy, i když jsme zlenivěli a boj o život a přežití druhu nám skoro nic neříká, neztrácíme dvě základní vlastnosti. Tou první je nacionální vědomí. Tato brzda vyvolá k moci nové politické síly, které – nyní se z nutnosti dopustím „politicky nekorektních“ výrazů, neboť jiné nejsou k dispozici – vytvoří tlak na imigranty první, druhé i třetí generace a buď je donutí k asimilaci včetně „přísahy“ věrnosti „bílé“ tradici Evropy, nebo k reemigraci zpět do svých původních oblastí. Nepochybujeme o tom, že Evropa v sobě tváří tvář možnosti, že cizorodý prvek importovaný z jiných kontinentů převezme reálnou moc, vybudí dostatečně tvrdý a třeba i segregáční mechanismus [Falaci 2002]. Tento proces proběhne bez nejmenší pochyby a zřejmě jsme již nyní svědky toho, že vidíme jeho první náznaky. Víra v možnou existenci multikulturní společnosti uvádá a stává se menšinovým náboženstvím, jakousi sektou bez Boha a etické katarze. Evropská „bílá“ většina je nesporně přesvědčena, že integrace „exotických“ cizinců je možná v jednotlivých případech, nikoliv v masovém měřítku – relativně časté demonstrace proti segregaci a za multikulturnost jsou jistě projevem přání části společnosti, ale v žádném případě nejde o většinu. Většinový je jiný pocit: „Ať si tady žijí, ale ať dají pokoj a žijí jako my“. Ten je novou mantrou nižších i středních vrstev „bílé“ Evropy. Černý nebo arabský soused, který přijal stejné hodnoty, jako mám já sám, ten nevadí – neboť Evropa není v principu rasistická, alespoň nikoliv v onom biologickém smyslu slova. Ale vadí ti „křiklouni z předměstí“, které je „třeba srovnat“, protože si „jinak budou pořád více vyskakovat“. Jde jenom o to, zda tento společenský proces pomalu bublající a přerůstající do rasové (či spíše kulturní) nenávisti dokážou demokratičtí politici zvládnout a usměrnit do relativně přijatelných mezí [Spengler 1991, Buchanan 2002]. Není to nic, na co bychom měli být hrdí, ale Evropané si udrží kontrolu nad svými státy třeba i za cenu značného omezení lidských práv a svobod pro rozsáhlé skupiny obyvatel západních zemí a popření levicově liberálních představ o integraci. Jestliže to nezvládnou nynější politické reprezentace, budou vyměněny.

Druhou možností totiž je, v případě, že se nynější politické špičky ukážou jako nepoužitelné, že se přání „bílé většiny“ projeví změnou mocenských reprezentací s daleko dramatičtějšími projevy. Pokud si připomeneme představu, že o islamizaci Evropy je již rozhodnuto a jde jenom o to, jak krvavě dojde k předání reálné politické a ekonomické moci, pak proti tomu stavím jinou tezi: O „reconquistě“ Západu je rozhodnuto, jde pouze o to, nakolik proběhne „poevropštění Evropy“ krvavě.

Je to ekonomický problém

Z čeho ale pramení přesvědčení, že se „rasové“ mocenské poměry nezmění? Je celá řada důvodů, proč „bílá“ Evropa nepřipustí předání moci přistěhovalcům. Tím hlavním a nejsilnějším bude obava ze ztráty ekonomických výhod a ekonomické moci. Když jsme se zmínili o konci Říma, hlavní potíž císařství byla v tom, že římská vláda byla po dlouhá staletí špatná, přičemž slovo špatná není dostatečné. Na konci pátého století to již hospodářsky v podstatě horší být nemohlo a jakýkoliv pořádek – třebaš ne latinský, ale germánský, byl pořád lepší než anarchie císařství. Evropané ale stojí před diametrálně jinou volbou. Jestliže nechají v běhu nyní existující děje, pak vyklidí prostor, ve kterém nyní žijí, nejen v biologickém smyslu slova, tedy, že přestanou být většinou rasou, vyklidí prostor nejen politicky, totiž, že ztratí možnost kontrolovat zákonodárnou, výkonnou i soudní moc a podrobí se jiným kulturním i náboženským zvyklostem, ale především v důsledku přijdou o svoji moc ekonomickou, o svoji možnost uspokojovat v nejvyšší dosud poznané míře své potřeby a přání [Landes 1999].

Na první pohled se zdá, že jsme k tomu připraveni – když nejostudnější výsledky úhrnné plodnosti vykazují státy jako Ukrajina, Bělorusko, Česká republika, Slovensko, Polsko, Řecko, Litva, Rumunsko, Maďarsko, Portugalsko, Malta nebo Bulharsko, kde ani v jedné z těchto zemí nedosáhl v roce 2008 tento ukazatel hodnoty vyšší než 1,5 dítěte na ženu v plodném věku. Všimněme si však, že jsou to země s nízkým podílem imigrace na celkovém obyvatelstvu. Opačný konec žebříčku tvoří Island, a Irsko, kde má vysoká porodnost svoje tradice. A pak je zde Francie, Norsko, Dánsko, Nizozemí, Finsko, Švédsko, Lucembursko a Velká Británie s úhrnnou plodností mezi 1,8 až 2,0 dítěte na matku v plodném věku [ČSÚ 2009]. Tedy státy s naopak vysokým podílem imigrantů.

Podobně, jako se Evropané vzdali potomstva, vzdali by se pravděpodobně i své kultury a možná i politické moci – jako to učinili unavení Římané tváří tvář Germánům. Nevzdají se ale své ekonomické moci a nadvlády. Jelikož ta je ale nekonečně úzce spjata s udržením moci politické, nenechají se Evropané připravit ani o moc politickou. V tom je rozdíl mezi současnou Evropou a starým Římem – Germáni přinášeli řád a stabilitu, tedy prostor pro možnost dalšího ekonomického růstu. Případná ztráta kontroly moci u Evropanů nemůže být pro ně samotné ekonomicky přínosná. K odporu proti „islamizaci“ se evropská většina nepřidá proto, že by si neuměla představit mešity místo kostelů, ale protože bude případnou ztrátu kontroly považovat za ohrožení vlastních ekonomických zájmů.

Jak známo, systémy však nacházejí rovnováhu bez ohledu na přání jednotlivých součástí oněch systémů, proto by bylo biologické a přirozené, kdyby bylo obyvatelstvo ubývající na „tradiční“ straně doplněno a vyváženo obyvatelstvem imigrovaným, ať již novou imigrací nebo dynamicky se množící druhou a třetí generací. Následující převzetí politické moci by pak bylo nevyhnutelné – jestliže budou dodrženy demokratické principy a z imigrantů se postupně stanou občané jejich hostitelské země, pak je převzetí politické moci „novými Evropany“ logickým důsledkem imigrace. Pouze pro ilustraci: nedojde-li k zásadním změnám v porodnosti, pak v nejbližších ani ne dvaceti letech přijde například Belgie o deset procent obyvatel a během padesáti let poklesne počet obyvatel na asi

60 procent současného stavu – a to přes fakt, že od roku 1995 do roku 2005 se úhrnná plodnost v této zemi alespoň zvýšila z 1,6 dítěte na 1,8 dítěte na jednu ženu. Podobně či ještě hůře dopadnou Německo a Rakousko, kde je aktuální míra úhrnné plodnosti 1,4 dítěte na ženu v plodném věku (2008). Osud střední Evropy je podobný. Dokonce i katolické státy jako Španělsko, Itálie, Polsko a Portugalsko nebudou ušetřeny,¹⁵ ba právě naopak [ČSÚ 2009].

Fakt, že v současnosti ještě stále ve většině států Evropské unie alespoň mírně převyšuje porodnost (počet nově narozených dětí v daném roce) úmrtnost (počet zemřelých v daném roce), má jednoduché vysvětlení – není to množstvím nových dětí, ale především nízkou úmrtností. Pořád ještě se projevuje poměrně razantní zvýšení průměrného věku dožití v posledních letech, a jak do vysokého věku dorůstají silné ročníky minulosti, stále ještě relativně málo lidí umírá. Až však tyto opravdu silné ročníky věkově „dorazí“ na hranu průměrného věku dožití, v té chvíli se vývoj obrátí a zvýšená úmrtnost převyší nízkou porodnost. Již na počátku tohoto tisíciletí mělo Německo, Španělsko, Portugalsko a Řecko více lidí ve věkové skupině nad 65 let než ve skupině do 15 let. Do roku 2025 má v porovnání se začátkem tisíciletí poklesnout počet pracovních sil o sedm procent, ale počet lidí nad 65 let vzroste o padesát procent. A to všechno i se započtením imigrace na současné úrovni a s tím, jak se právě tito imigranti usilovně snaží o udržení porodnosti.

Již jsme zmínili, že pokud Evropané nebudou chtít přijít o politickou moc a následně o ekonomickou moc a své bohatství, budou muset buď donutit stávající politiky k řešení, jaká jsou nyní nepředstavitelná, nebo zvolí novou generaci a sortu politiků, jejichž rozhodujícím programem bude „čistota“ nebo alespoň „reintegrace“ Evropy. Necítím se nijak povolán k tomu, abych spekuloval o postupech a metodách, jaké budou k udržení politické a ekonomické moci použity. Z ekonomického hlediska je ale nesporné, že „současná“ Evropa učiní nakonec naprosté maximum k tomu, aby zůstala „současnou“ Evropou.

To však bude v obou případech znamenat, že demografická mezera, kterou dosud alespoň částečně vyplňovali imigranti a jejich potomci, zůstane otevřená a neobsazená, nebo přinejmenším přestane být dále obsazována dalšími imigranty. Zde jsme u onoho opravdového problému ekonomického typu – jestliže vezmeme jako vysoce pravděpodobný fakt, že Evropané se nevzdají dobrovolně svého životního prostoru, neboť by to znamenalo jejich nejprve politické a pak ekonomické oslabení, pak ale bude náš kontinent čelit výzvě jiné – jak si udržet schopnost produkovat a vyrábět, když budou zoufale chybět pracovní síly. Jak již bylo řečeno, tento problém se objeví v každém případě – tedy i pokud tiše přijmeme fakt, že Západ se stane muslimským nebo alespoň do značné míry muslimským. Pokud se ale „bílá“ Evropa rozhodne bojovat o svoji nadvládu, celý problém se přiměřeně zvýrazní a nedostatek „lidských zdrojů“ ještě drasticky vzroste. Pokud totiž nepřistoupí Evropané na to, že svůj problém s poklesem počtu obyvatel vyřeší biologicky, tedy velmi rychlým návratem k větším rodinám, pak jakékoliv jiné řešení bude pouze dalším zásahem do „přírodního“ děje, kde systém hledá rovnováhu. Zastavení imigrace a ještě více nucená reemigrace jsou ale v každém případě především další destabilizací demografické

rovnováhy. A demografická rovnováha je primárně ekonomická kategorie.

Co se totiž stane s ekonomikou, když Evropa zastaví imigraci nebo dokonce, což je politicky pravděpodobnější, donutí část stávajícího obyvatelstva k reemigraci do původní vlasti? Teoreticky by taková situace měla mít pozitivní řešení, tedy vést k dynamickému zvýšení produktivity práce, k zavedení nových strojů i technologií a k silné investiční aktivitě. Má ale i destruktivní variantu exitu. Tou je dlouhodobá stagnace či recese. Počet obyvatel, věkové složení obyvatel a další demografické veličiny se stávají stále více klíčovými ekonomickými parametry. A všechny tyto parametry budou v Evropě v příštích minimálně třiceti letech vrcholně nepříznivé.

To naprosto nutně vyvolá mnoho problémům, jaké nejsme připraveni řešit. Především například pokles populace povede k dlouhodobému poklesu domácí poptávky – i když spotřeba na hlavu dejme tomu nadále poroste, demografií daný pokles počtu spotřebitelů bude dynamičtější. Tedy i poptávka bude klesat. Znovu teoreticky by taková situace měla být eliminována zvýšením exportu, protože vyšší produktivita práce by měla vést k lepší konkurenční schopnosti, avšak mezinárodní obchod je citlivý a zranitelný. Svět, o kterém hovoříme, tedy svět, kde Evropa vyřeší svou nízkou porodnost politicky nebo politicky silově, nebude dost možná světem, ve kterém by bylo možné spoléhat na pokračování svobodného zahraničního obchodu. Podobných rizik vidíme v následujících dvaceti, třiceti či padesáti letech celou řadu: jenom namátkou zmiňme otázku daňového systému ve společnosti, kde polovina obyvatel není v produktivním věku, tedy neplatí žádné příjmové daně. Bude tedy třeba zásadně reformovat daňový systém a zajistit zdanění „starých“. Hlavní ekonomické potíže budoucnosti ale ještě prozkoumáme později.

Pokud tedy shrneme tyto úvahy, pak vidíme toto: Snížení počtu tradičních obyvatel Evropy není dáno ekonomickými problémy, ale změnou priorit obyvatel starého kontinentu. Náš pud sebezáchovy prohrál v boji s vlastností, která je zvířatům v principu cizí, totiž s leností. Evropané, uspokojení svou vysokou životní úrovní a nebyvalou možností zábavy či využití, Evropané, kteří opustili svoji tradici rodu a nahradili ji sociálním státem, Evropané, kteří propadli nihilismu, o němž jsou bytostně přesvědčeni, že je nejpříjemnějším a nejelegantnějším způsobem filozofického vyrovnání s faktem vlastní existence, příliš z pohodlně na to, aby trávili svůj čas výchovou budoucí generace a jejím dovedením do okamžiku získání reprodukční schopnosti. Je zábavnější sledovat hrozící zánik než mu čelit tím, že nemalou část svého života budeme věnovat výchově potomků. To, co Evropany donutí k akci, to nebude návrat pudu zachovy rodu a živočišného druhu, ale obava z možnosti ztráty onoho pohodlí, o kterém je zde celou dobu řeč. Pávě to povede ke změnám v politické oblasti a k tomu, že tradiční Evropané znovu pevně uchopí politickou moc ve svých zemích. Výhledově možná, někdy ve vzdálenější budoucnosti několika desetiletí, dospěje tato civilizace dokonce k obecnému a sdílenému poznání nutnosti – se zařátými zuby bude dosaženo znovu alespoň prosté reprodukce. Musíme se ale smířit s tím, že nepůjde o návrat ke starým dobrým tradicím, ale k poznání, že je jednodušší udržovat vlastní populaci než neustále bojovat s „mírovými nájezdníky“ o životní prostor. Dvě děti v rodině prostě budou patřit k dobrému jménu, být příslušníkem společnosti bude znamenat, že se jedinec posta-

rá o její pokračování – jinak bude vydělen. Půjde o opak vlny, která byla zvláště populární na konci minulého a v prvních letech našeho století, kdy bylo módní nebo alespoň zcela přijatelné být sám a prohlašovat, že „nechci přivést děti do tohoto světa“. Ostatně jistý náznak, velmi decentní, ale statisticky zachytitelný, zde již je. Na rozdíl od naprosto tragických devadesátých let minulého století a prvního desetiletí našeho století, se přece jenom úhrnná plodnost alespoň částečně zvyšuje a to jak v zemích s vysokou imigrací, tak ve střední a východní Evropě.

Do doby, než smečka evropských národů pochopí, co je třeba dělat pro vlastní historické přežití, ale bude muset evropská civilizace překonat několik značných ekonomických a politicko ekonomických problémů, které se rýsují již v současnosti a které budou velmi obtížné.

Krachy systémů

Jedním z nich, nesporně nejvíce omílaným a diskutovaným, je hrozící krach důchodových systémů založených na průběžném systému financování. Demografie je zde neúprosná – nemůže fungovat systém, který bude založen na tom, že jeden výdělečně činný bude živit jednoho důchodce, což je stav, ke kterému řada zemí neúprosně směřuje. V tomto poměru je absurdní financovat důchody a to ani zdaleka nemluvíme o takové výši, která bude alespoň velmi vzdáleně kopírovat čistou mzdu. Pokud ale víme, že systém nebudeme moci financovat – a to relativně brzy – pak je nutné ho reformovat. Avšak jakákoliv reforma nutně musí narazit na problém. I když bude vymyšlen naprosto mistrovský a geniální systém, nezabaví to nikdy společnost nutnosti financovat důchody po tu dobu, kdy to bude nutné vzhledem k tomu, že řada lidí si nebude moci včas na důchod našetřit. To je zásadní potíž. Reformu je potřebné zaplatit a platit ji tak dlouho, dokud se nebude financovat sama.

Na to lze namítnout, že v posledních dvaceti letech proběhly poměrně rozsáhlé reformy penzijních systémů prakticky ve všech evropských zemích. Nenechme se ale ukolébat – tyto změny byly povětšinou především parametrické, tedy znamenaly pozdější odchody do důchodu, menší možnost předčasných penzí a podobně, za druhé pak nepočítaly se změnou „demografické pyramidy“. Tradičně taková pyramida vytváří opravdu tvar pyramidy – nejnižší věk je základna a postupně, jak se blížíme k věku nejvyššímu, se stavba zužuje. Nynější a budoucí evropská populace má však spíše tvar pyramidy postavené na špičce. Na to nebyl žádný penzijní systém projektován.

Podobný problém se týká také zdravotních systémů. Evropské standardy jsou velmi vysoké a jsou také velmi nákladné. Přitom ve zdravotní péči absolutně platí, že s vyšším věkem populace rostou náklady. Ve většině současných systémů platí, že zhruba osmdesát procent nákladů je spotřebováno asi dvaceti procenty nejstarších obyvatel (což odpovídá přesně Parretovu pravidlu). Avšak nával v té věkové oblasti, v níž je nyní oněch dvacet procent obyvatel, bude v dalších letech enormní, a jak jsme již poznamenali – například Německu hrozí, že během několika desetiletí bude polovina jeho obyvatel starších 65 let. A to si představme, že tito pětadesátiníci budou žít v průměru do zhruba 83 let. Ekonomicky to

znamená katastrofu daleko větší, než je krach penzijních systémů. Takovou katastrofu, které bude možné zabránit jediným způsobem – totiž dramaticky snížit standard, na který bude mít obyvatelstvo nárok z nynějších pojistných systémů a zavést v podstatě a do značné míry placené zdravotnictví. Samozřejmě je řada zemí, které mají soukromý pojistný nebo připojišťovací systém, který v dané době zajišťuje část financování péče, ale tyto systémy nejsou a nikdy nebudou nastaveny na to, co se v dalších letech stane. Nejsou na to konstruovány z principu – fungují na základě pojistných vzorců, počítají s tradičními pojistnými riziky a běžnou indexací nákladů. Zdravotnictví a věk dožití se však již nějakou dobu vyvíjí jinak, než jak se dalo předpovídat. V současnosti ještě tyto mechanismy fungují, ale v budoucích letech nezbude, než aby i ony snižovaly své standardy, jaké zajišťovaly pojištěncům. Růst nákladů a růst věku bude takový, že se nepodaří sladit oboje do financovatelného systému, alespoň v žádném případě při současném udržení parametrů a standardu péče. Představme si pouze stát, který má třeba 30 milionů obyvatel, z nichž je nyní nad hranicí 64 let 7 milionů, tedy asi čtvrtina. Kapacity zdravotního systému jsou tedy nastaveny na určité množství pacientů určitého typu, kteří zatěžují léčebné mechanismy určitým počtem hodin a celkem spočitatelnými náklady. Co se ale stane, pokud v relativně nedlouhé době deseti let vzroste počet lidí ve skupině 65+ na deset a zanedlouho na 13 milionů, čili skoro na dvojnásobek původního počtu. Lze si představit, jaké kapacitní potíže to vyvolá? Jaké investice by bylo třeba, aby byl udržen stejný standard léčby pro skupinu 65+ v počtu sedm milionů a v počtu 13 milionů? V podstatě to nevíme. A jak budeme tento systém financovat, jestliže počet výdělečně činných poklesne z osmnácti na například třináct milionů osob? Tento případ je samozřejmě teoretický a velmi vyostřený, ale v podstatě vystihuje to, co se demograficky děje v evropských státech.

O obou těchto problémech se celkem dobře ví. Není to nic zásadně nového – pohled na ně je ale podobný, jak pohled na „islamizaci“ Evropy. Odborníci vášnivě diskutují, mainstreamová média a zvláště pak tabloidy s oblibou přinášejí texty o tom, že vše je již ztraceno, ale veřejnost zůstává relativně v klidu. A podobně i politická reprezentace, která se vyčerpala bojem za minulé reformy a jaksi se jí nechce sdělit občanům – voličům, že to zdaleka ještě nebyl konec.

Než se vrátíme k problematice penzí a zdravotní péče, zmíníme ještě alespoň jednu další potíž, kterou v krátké době přinese fakt drastického stárnutí populace v evropských zemích. O té se totiž nehovoří vůbec. Jde o pokles inovační schopnosti daný vysokým věkem populace. V matematice (a také v teoretické fyzice) se s oblibou uvádí přírůstek, že co neobjeví nový génius do nějakých dvaceti nebo pětadvaceti let, to již neobjeví nikdy. V dalších oborech se mluví o třicítce, jako o věku, kde končí schopnost vědce pronikat do nových oblastí. To naznamená, že poté je bezcenný, to v žádném případě – další roky badatel věnuje rozvíjení svých myšlenek, jejich prohlubování a aplikaci. Avšak prvotní průrazná revoluční idea přichází v čase, kdy není mysl zatížena „zkušeností“, kdy je tedy představitost nejčerstvější. Ale počet mladých znamená přece i počet potenciálu objevů – jinými slovy málo mladých značí nízký inovační potenciál společnosti. Podobných problémů bude řešit „stará ekonomika“¹⁶ mnoho.

„Stará ekonomika“

Vstupujeme do období „staré ekonomiky“ – do časů hospodářského systému, který bude vysáván faktem, že lidí v produkčním věku bude málo a lidí v postproduktivním věku většina. Zatím si neumíme příliš představit, co to bude konkrétně znamenat, jaké to přinese změny. Již jsme vyloučili jednoduchou představu, že rozhodující část běžné práce obstarají gagarbeiteri z rozvojových zemí najatí za peníze, za které by takové činnosti „domorodec“ nikdy nedělal. Toto řešení naráží v současnosti na dva problémy – žijeme v tradičním světě, který přistěhovalcům dříve nebo později poskytne volební právo a to se stane pro evropskou populaci nepřijatelným modelem. Buď budou nalezeny mechanismy, jak těmto pracovníkům a obyvatelům ve výkonu jejich volebního práva zabránit – třeba omezením občanstvím nebo dokonce segregací, což obojí naráží na kulturní zvyklosti Evropy – nebo budou vždy po určité době vytlačeni zpět. A to bez ohledu na ekonomické potíže, jaké to přinese. Druhým problémem je, že i jenom sama početní převaha obyvatel „nových“ nad „starými“ (nyní to není ve smyslu věku, ale místa původu) bude znamenat nemalé politické problémy a povede k tomu stejnému – totiž k potřebě omezit počet imigrantů na hladině, která bude pro „tradiční Evropany“ přijatelná.

V jakémkoliv případě přinesou příští desetiletí zhroucení tradičních penzijních systémů a zhroucení zdravotního zabezpečení v současné podobě. V oblasti penzí budou muset jít příští reformy daleko dále, než kam se dostaly ty současné. Především budou muset všechny státy (v některých evropských zemích již takový systém funguje) přejít na mechanismy, kdy stát zaručí ve svém systému pouze jakýsi minimální důchod, tedy například dvacet procent mzdy (nebo ještě méně) v dané době. Veškeré ostatní příjmy budou ponechány na osobní iniciativě jedince. Bude to ale značit pracovat dlouhodobě a soustavně na úsporách, které budou směřovat k zajištění vlastního stáří. Představme si, že dva lidé v některé z evropských zemí potřebují nyní k velmi spokojenému životu 35 tisíc eur ročně. V současnosti by mohli předpokládat, že poměrně značná část jim bude vyplacena z penze a penzijního připojištění, ale v budoucnosti s tím není možné počítat. Minimálně současných 20 tisíc eur na rok je třeba mít v rezervách – a jestli si realisticky řekneme, že tito naši lidé budou v důchodovém věku oba 18 let, přičemž si chtějí udržet svou životní úroveň, pak v nynějších cenách pro své zajištění potřebují našetřit 360 000 eur. A to mluvíme pouze o udržení životní úrovně – vedle toho existuje řada jiných věcí, například fakt, že zdravotní pojištění nebude stačit na tu péči, jaká bude potřebná. To ale znamená další rezervy.

Výsledkem neplození dětí, k němuž jistě přispívá představa pohodlného života, tedy je potřeba trávit tento „ušetřený a pohodlný“ život nikoliv užíváním si volného času, ale soustavnou a urputnou prací spojenou se neustálým šetřením na důchod. No jistě – když nás v něm nebudou život naše děti ani gagarbeiteri, zůstávají k dispozici jenom úspory.

Podobně, jako je ale Evropa nezodpovědná a krátkozraká v otázkách vlastní populace, zjevně zatím nehodlá mnoho podnikat ani ve věci vytváření dostatečných úspor. Naopak sledujeme takový růst zadlužení rodin, jaký je historicky naprosto ojedinělý. V řadě zemí dluží rodiny více, než kolik činí hrubý domácí produkt těchto států. Pochopitelně je zde

i značný majetek rodin, takže v celkovém vyjádření je hodnota osobního jmění občanů kladná, ale i toto tvrzení skrývá řadu potíží [Plummer 2008]. Jenom fakt, že značnou část tohoto majetku představují nemovitosti, je v prostředí, kde hrozí reálný pokles počtu obyvatel, dosti rizikový aspekt věci.

Jinými slovy stojí Evropa před tím, co zde pracovně nazýváme „stará ekonomika“ a co je v podstatě dlouhá řada problémů, jejichž řešení dosud není nalezeno ani teoreticky a se kterými se v praktické rovině žádný hospodářský systém zatím nepotýkal. Desítky let mezi roky 2015 až zhruba 2030 nebo 2040 budou pro Evropu dramatickou zkouškou odolnosti ekonomické, morální i emoční. V té době vyvrcholí populační krize – které již opravdu nelze zabránit.

Svoboda ducha

Podívejme se ještě krátce do minulosti. V deklaraci samostatnosti Spojených států napsali Thomas Jefferson, Benjamin Franklin, John Adams a další toto: *„Pokládáme za samozřejmé pravdy, že všichni lidé jsou stvořeni sobě rovni, že jsou obdařeni svým stvořitelem určitými nezcizitelnými právy, že mezi tato práva náleží život, svoboda a sledování osobního štěstí. Že k zajištění těchto práv se ustanovují mezi lidmi vlády, odvozující svoji oprávněnou moc ze souhlasu těch, jimž vládou. Že kdykoliv počne být některá vláda těmto cílům na překážku, má lid právo jí změnit nebo zrušit a ustanovit vládu novou, která by byla založena na takových zásadách a měla svoji pravomoc upravenou takovým způsobem, jak uzná lid za nejvhodnější pro zajištění své bezpečnosti a svého štěstí. Rozvážnost sice přikazuje, aby dlouho ustavené vlády nebyly měněny pro nejasné a prchavé důvody; a souhlasně veškerá zkušenost ukazuje, že lidstvo je mnohem náchylnější ke strádání, dokud je zlo snesitelné, než k narovnání sebe sama zavržením forem, kterým je přivyklé. Jestliže ale dlouhý sled zlořádu a uchvacování, pronásledující trvale týž objekt, se rozvíjí do podoby podřízenosti naprosté despotii, je jejich právem, je jejich povinností, svrhnout takovou vládu a obstarat nové strážce své budoucí bezpečnosti.“*

Tyto věty vedly nepřímou ke smrti Ludvíka XIV a k Francouzské buržoasní revoluci, posílily nadevše osvícenství a můžeme s jistou nadsázkou říci, že právě tyto věty, tyto formulace vzniklé během urputných diskusí o odtržení amerických států od anglické koruny, změnilu podobu světa až k tomu, co dnes nazýváme „demografickou sebevraždou“. Když gilotina setnula 21. ledna 1793 francouzského krále, bylo to pokračování děje, který započal již 30. ledna 1649 popravou anglického krále Karla I – lid poznal a přijal jako nespornou pravdu, že panovník z Boží vůle je člověk, stejný člověk, jako jakýkoliv jiný. Lze ho zabít a to dokonce za určitých okolností v podstatě beztrestně. Zrodila se evropská svoboda ducha, lidský pocit všemocnosti. S těmi králi zemřel Bůh jako spojující civilizační princip – zůstal pouze Bůh, předmět víry a uctívání.

Nyní poznáváme, že tato cesta dovedla Evropu do slepé uličky [Huntington 2001]. Osvícenství nám přineslo poznání lidské rovnosti, ceny života, moderní demokracii. Avšak nyní stojíme na prahu dějů, které nám s neodbytnou nezbytností křičí do tváře, že musíme popřít celou cestu od Náměstí Revoluce, kde Ludvík XVI s ledovým klidem přijal revoluční trest smrti. Volnost, rovnost a bratrství jsou principy, které bude nutné v příštích desetiletích zahodit nebo alespoň částečně zahodit, pokud si Evropané chtějí udržet vládu v Evropě. Je již možná poněkud omšelé připomínat mnohé výroky islámských duchovních i arabských politiků, kteří poměrně nepokrytě přiznávají, že co se nepovedlo více než dva tisíce let pomoci zbraní, podaří se za necelé století díky „plodným dělohám islámských žen“. Podobně populární je teze, že „evropská demokracie umožní muslimům přijít a islámské zákony jim umožní zvítězit“. Zvláště levicovní liberálové tyto a podobné věty zlehčují a bagatelizují, ale to dělali vždy v podobných případech. Dříve či později jim přestane většina naslouchat. Strach o ekonomickou nadvládu bude ten hybný moment, který Evropu posune na cestu. Na ní zřejmě poztrácíme některé občanské svobody a vysoce pravděpodobně neudržíme ani životní úroveň a standardy, na které jsme si tak snadno zvykli. Příští „stará“ Evropa bude muset pro to, aby si alespoň udržela možnost přežít v této podobě do doby, kdy bude lépe, popřít více nebo méně principy, na kterých staví svůj humanismus a liberalismus.

Kdosi řekl v reakci na informace o stále se prodlužující průměrné délce dožití, že nám lékaři dávají roky navíc, teď by nám psychologové či psychiatři měli poradit, co s těmi roky máme dělat. Evropa je v trochu podobné situaci. Přežije jako kulturní oblast, velmi pravděpodobně přežije i jako entita s židovsko-křesťanskou tradicí. Otázkou je, nakolik se s následujícími obdobími vyrovná v rovině intelektuální. Pravým úkolem intelektuálů v naší době je proto zkoumat, kolik jsme schopni z naší svobody ducha obětovat a bez jaké její části jsme schopni efektivně přežít tak, aby toto přežití mělo smysl – tedy aby nešlo o přežití s průvodními znaky rovnajícími se následkům lobotomie. Úkolem ekonomů pak je zkoumat, zda bude náš hospodářský svobodný systém schopen přežít období „staré ekonomiky“ a jak si v této době můžeme zachovat svoje kulturní a společenské tradice tváří tvář faktu, že nebude možné udržet současnou životní úroveň. Zároveň chápeme, že demokratické a ekonomické svobody jsou spojené nádoby [Hayek (1944) 1991], které nutně ovlivňují jedna druhou – snížená úroveň demokracie bude znamenat sníženou úroveň hospodářských svobod. A tak dopady hanebné porodnosti tradiční evropské populace znamenají nejen riziko ztráty ekonomické nadvlády na kontinentu, ale také riziko pro samotný svobodný hospodářský systém, který nazýváme obvykle kapitalismem.

- Bartlett, B. 1998 (1994). „Jak nadměrná vláda zničila starobylý Řím“. *Svobodné rozhledy* 5: 4–13.
- Buchanan, P. 2002. *The Death of the West: How Dying Populations and Immigrant Invasions Imperil Our Country and Civilization*. New York: Thomas Dunne Books.
- ČSÚ. 2009. „Česká republika v mezinárodním srovnání“. Český statistický úřad. [online] [cit. 1. 10. 2010]. http://www.czso.cz/csu/2009edicniplan.nsf/kapitola/160709za_rok_2009_%28vybrane_udaje%29-2.
- Fallaci, O. 2002. *The Rage and the Pride*. New York: Rizzoli International Publications.
- Hayek, F. A. 1991 (1944). *Cesta k nevolnictví*. Praha: Občanský institut.
- Huntington, S. P. 2001. *Střet civilizací*. Praha: Rybka Publishers.
- Landes, D. S. 1999. *The Wealth and Poverty of Nations*. London: W. W. Norton & Company, Inc.
- Plummer, T. 2008. *Prognóza finančních trhů - psychologie úspěšného investování*. Praha: Computer Press.
- Smith, A. 2001 (1776). *Pojednání o původu a podstatě bohatství národů*. Liberální institut.
- Spengler, O. 1991 (1923). *The Decline of the West*. Ed. Arthur Helps and Helmut Werner. New York: Oxford UP.
- Weigel, G. 2006. *Dvojí kulturní válka v Evropě*. Občanský institut. Bulletin OI č. 184. [online]. [cit. 1. 9. 2011]. <http://www.obcinst.cz/cs/Dvoji-kulturni-valka-v-Evrope-c1047/>.

Ing. Luboš Smrčka, CSc. je odborným asistentem katedry podnikové ekonomiky Fakulty podnikohospodářské Vysoké školy ekonomické v Praze. Je autorem monografií Osobní a rodinné finance (svět rodinných financí – jak spořit a rozmnožovat majetek), Rodinný rozpočet a společnost spotřeby (staronový pohled na osobní finance a bohatství) a Rodinné finance. Ekonomická krize a krach optimismu.

Lze jej kontaktovat na adrese: smrckal@vse.cz

poznámky

- ¹ Článek je zpracován jako jeden z výstupů výzkumného projektu Fakulty podnikohospodářské Nová teorie ekonomiky a managementu organizací a jejich adaptační procesy pod evidenčním číslem MSM 6138439905.
- ² Průměr v Evropské unii se pohybuje dlouhodobě dokonce pod 1,5 dítěte na jednu ženu, až poslední roky (2008 a 2009) naznačují nevelký růst tohoto ukazatele.
- ³ Mortal Combat je brutální bojová počítačová hra z konce 20. století, která se stala jedním z nejznámějších a neúspěšnějších herních produktů v dějinách.
- ⁴ Některá stáda jistých druhů v Africe dokonce v případě ohrožení mladé populace ze svého středu „vystrčí“ starší a slabší jedince tak, aby šelmy byly uspokojeny. Je to cynické, avšak velmi pragmatické. U přírodních národů známe případy, kdy starý jedinec dobrovolně odchází od kmene zemřít osamoceně. Nicméně zásada, že z potápějící se lodi nejprve do člunů nastupují ženy a děti, není diametrálně odlišná a má stejný přírodní základ. Jeho sociálním dodatkem je, že poté následují starci a až poté muži v produktivním věku. Bez ohledu na fakt, že tím se pravděpodobnost záchranu celkové snižuje.
- ⁵ Například třicetiletá válka redukovala evropskou populaci o zhruba třicet procent – pochopitelně ve spojení s vlnou nemoci, pravděpodobně především cholery.
- ⁶ To pochopitelně neznamená, že by společnosti založené na náboženských tradicích měly nějaký patologický vztah ke stáří ve smyslu ubíjení starců. Mají však tendenci chápat smrt jako stejně integrální součást života, jako narození. To moderní společnosti nedokážou.
- ⁷ Oblíbená byla především Gruzie.
- ⁸ Pokud jsme zde hovořili o fascinaci vysokým věkem, pak je třeba to chápat správně – tedy jako fenomén kulturní. Rada starších, moudrost starců – to jsou kulturní klíče, která nikdo nezpochybnuje, nebo je alespoň nikdo nezpochybnuje většinou. V ekonomické rovině to má jiný dopad. Řadu povolání je nemožné vykonávat do věku, který nyní považujeme za věk důchodový. Asi málokdo bude fírat do dolů, jezdit kamionem, obsluhovat vysokou pec nebo zedničit na stavbě ve věku 65 let. I v dalších profesích je zaměstnávání lidí ve vyšším věku problematické a nezaměstnanost v těchto kategoriích je vždy vyšší.
- Navíc asi nežijeme daleko od časů, kdy „válka“ mezi starými a mladými propukne naplno a mladší generace budou konfrontovány s reakcí na svoji nechuť platit z rostoucích daní život svých dožívajících předků.
- ⁹ Weigel George: Europe's Two Culture Wars, Commentary, Vol. 121, No. 5, May 2006, s. 29 – 36, zde citováno z českého překladu Michaely Freiové.
- ¹⁰ Allan Bloom (1930 – 1992), americký filosof.
- ¹¹ Reconquista, tedy znovudobytí Pyrenejského poloostrova křesťany, trvala déle, než doba, která uplynula od jejího konce. Počala v roce 718 nebo 722, skončila dobytím Granady v roce 1492.
- ¹² Bombové útoky v Madridu, na lidmi zaplněných nádražích explodovalo během krátké doby celkem deset silných nálož, které zabily zhruba 200 lidí a zranily asi dva tisíce dalších.
- ¹³ Samozřejmě jde o nadsázku, pouze hlupák nebo naprostý technokrat považuje filosofii za zbytečnou jenom proto, že nenese přímý a okamžitý užitek, ale to je jiná diskuse.
- ¹⁴ Bartlett Bruce: „Jak nadměrná vláda zničila starobylý Řím“, Svobodné rozhledy, číslo 5, 1998, překlad Petr Plecítý, originál The Cato Journal, Vol. 14, no. 2, 1994. Toto téma si zaslouží poněkud preciznější vysvětlení. Rok 476, který je historiky považován za konec Západořímské říše, představuje pouze epizodu v reálném umírání císařství. Tehdy germánský vojevůdce Odoaker, velitel císařské gardy, sesadil z trůnu posledního císaře - Romula Augustula, který o vládu nesporně příliš nestál, když byl jmenován císařem, bylo mu pravděpodobně šest let, v době sesazení pak sedm nebo osm let. Navíc posledním císařem uznaným Východořímskou říší byl Julius Nepos, který byl otcem Romula Augustula Orestem zbaven trůnu a vyhnán z Říma již roku 470. Nicméně reálný vliv Germánů vznikl dávno předtím a nebyl dán jenom jejich vojenskou silou, ale také faktem, že prostě a jednoduše zalidnili řadu provincií a protože to bylo poměrně výhodné, uznávali formálně západořímského císaře za svého vládce. Fakticky ale ztrácel císař jakoukoliv vnitřní moc dlouho a v pátém století již většina dějů probíhala naprosto mimo císařovu vůli. Pokud se říše ještě zmožila na nějaký vojenský čin, pak to byla obrana proti vnějšímu nepříteli. Tak porazila říše roku 451 na Katalaunských polích Huny, což bylo v zájmu jak Římanů, tak Germánů, Vizigótů, Vandalů i mnoha dalších národů a kmenů. Samotný Řím pravděpodobně nezaznamenal změnu mezi

Romulem Augustulem a Oedoakerem jako nějaký zlom, nicméně tím byla ukončena vláda všech předchozích dynastií. Současníci nevnímali Římskou říši jako dva státy – západní a východní – pro ně šlo o stát jeden, ale se dvěma císaři. Samotný úpadek Říma jako města, které mělo ještě na počátku 4. století asi milion obyvatel, se v žádném případě nepostaral rok 476, ale spíše pozdější obléhání města, zničení aquaduktů a také nemoci a mor. Tak či onak bylo převzetí vlády silnějšími germánskými vůdci v daném okamžiku spíše stabilizujícím prvkem a obyvatelstvo města ho nevnímalo jako porobení, to z něj vytvořila až pozdější doba.

¹⁵Tyto země, ke kterým katolická církev s nadějí vzhlíží jako ke svým baštám, nemají porodnost o nic vyšší než nejateističtější státy Evropy, dokonce v některých případech ještě nižší – zdá se, že sice katoličtí myslitelé zvláště usilovně zkoumají nebezpečí islamizace našeho kontinentu, ale jejich nejvěrnější ovečky bojkotují boj za zachování populace – v Polsku, Španělsku i Portugalsku je úhrnná plodnost 1,4 dítěte na ženu v produktivním věku, v Itálii dokonce 1,3.

¹⁶Pojem „stará ekonomika“ používám záměrně v kontrastu k pojmu „nová ekonomika“ jako příkladu hospodářského systému, který je - při značném zjednodušení - založen na vzdělání, vysoké míře flexibility a na soustavné inovaci.

Časopis **Naše společnost** je odborným periodikem Centra pro výzkum veřejného mínění, které je od roku 2003 vydáváno Sociologickým ústavem AV ČR, v.v.i. Počínaje rokem 2007 je časopis recenzovaný.

Redakce

Daniel Kunštát, šéfredaktor, Gabriela Šamanová, výkonná redaktorka

Redakční rada

Ilona Bažantová (PrF UK, Praha), Adéla Gjuričová (ÚSD AV ČR, Praha), František Kalvas (FF ZČU, Plzeň), Jindřich Krejčí (SOÚ AV ČR a FSV UK, Praha), Igor Nosál (FSS MU, Brno), Jiří Šubrt (FF UK, Praha), Tomáš Trampota (FSV UK, Praha), Jiří Vinopal (SOÚ AV ČR a FF UK, Praha), Milan Zeman (SÚ SAV, Bratislava)

Zaměření časopisu

Stati primárně vycházejí z výzkumů veřejného mínění a jeho výsledků, a to s důrazem na širší mezioborové souvislosti a aktuálnost témat. Příspěvky čerpají zejména z dat kontinuálního šetření CVVM. Časopis přijímá i analýzy vycházející z empirických šetření jiných subjektů a teoretické stati, které souvisejí s tématy výzkumu veřejnosti a jejího mínění a těží z paradigmat nabízených nejen sociologií, ale například též demografií, politologií, ekonomii, mediálními studii, soudobými dějinami etc.

Časopis vychází dvakrát ročně v nákladu 700 výtisků.

Naše společnost online: <http://www.cvvm.cas.cz>

Korespondenci zasílejte na adresu:

CVVM, SOÚ AV ČR, v.v.i., Jilská 1, 110 00 Praha 1 nebo na e-mail redakce.ns@soc.cas.cz.

Praha 2011

ISSN 1214-438X

SOU
Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

